

रणश्रीरङ्गः ।

(A War Trilogy)

S. B. VELANKAR

गीर्वाणसुधा प्रकाशनम्

ॐ सौ. सुधा वेलणकर, बी. ए.
इंदिरा निवास
मुंबई ४

चेष्टने

श्री. बाळ ठाकूर

मूल्य ५ रु.

मुद्रकाः

लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी
निर्णय सागर प्रेस
२६-२८ डॉ. वेलकर स्ट्रीट
मुंबई २

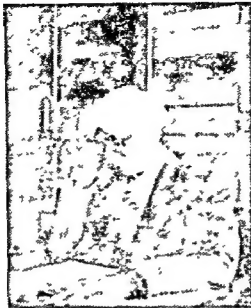
प्रतिदिः १९६४

प्रकाशकाः

ग. का. रायकर
सुधा वेलणकर
गीर्वाणसुधाप्रकाशनम्
झाववा वाडी, मुंबई २

एक रुप विक्रेता - जयहिंद प्रकाशन, झाववा वाडी, मुंबई २

जन्म

१८-१०-१८९३

वाग्विन्यास वेदविलास हरि शिष्यशङ्कर
नमामि विनत स्वगुरुमवहितन्त विद्याभूधरम् ॥

वयस सुगता सप्ततिममा

यशस सुपमा चेतोरमा

महस सहसा नात्रोपमा

पादवन्दनं मनोनन्दनं विदधामि निरन्तरम् ॥

पूजनगुञ्जनचरिताशया

भवति प्रभवति भवतो मया

चरणे च रणेरितसध्रया

प्रणीतिरेषा त्रिनाड्यबेषा समर्पिता सादरम् ॥

All rights of the performance of कालिन्दी, कैलासकल्पः
and स्वातन्त्र्यलक्ष्मीः or of publishing extracts
therefrom are reserved with
Mrs. Sudha Velankar.
(Indira Niwas, A. G. Street, Bombay 4)
*Prior permission in writing must be
obtained on each occasion.*

निवेदनम् ।

गीर्वाणसुधाप्रकाशनमालायास्तृतीयमिदं पुष्पं रसिकेभ्य उपहियते ।
पूर्वं प्रकाशनद्वयं रसिकैः सस्पृहं पुरस्कृतमिति धृत्युत्साहसमन्वितैरस्माभिः
सानन्दमिदं साहसमनुष्ठीयते ।

द्वे वद्विष्टे गीर्वाणसुधाप्रकाशनस्य । भारतेषु सर्वभाषासु प्रचलिताया
मुलमशब्दसपदं सगोपनं भाविभारतीभूत्या इति प्रथमम् । अन्यच्च ।
परदेशीया भारतसंस्कृतिपरिशीलनार्थं गीर्वाणग्रन्थानेवाद्याप्यालोडयन्ति ।
अतो भाविभारती यावच्च स्वमिहारासनमलकरोति तावदस्मत्संस्कृतिदर्शनं
गीर्वाणवाण्यामेवाविरतमाविष्कियेत । यत्साफल्यं गीर्वाणसुधाप्रकाश-
नेनात्र साधितं तदसिका आनन्देव ।

विना द्रव्यसाहाय्यमेव गीर्वाणसुधाप्रकाशनं समारब्धम् । केन्द्रशासनेन
'कालिदासचरित'-पुस्तकानि क्रीत्वा भारतपुः संस्कृताध्ययनसंस्थाभ्य
संप्रेषितानीत्युपकृता स्म ।

सगीतसौमद्रं कालिदासचरितं च केन्द्रशासनसाहाय्यात् प्रयुक्ते
देहल्यां गतान्दे वसते । महाराष्ट्रशासनेनापि सगीतसौमद्रं मुम्बापुर्या
देहल्यां च प्रयोजितम् । तत्रापि सर्वप्रमुखतृत्तपत्रैः प्रयोगक्षमता,
मुगमशैली सगीतमाधुरी च प्रशंसिता । गीर्वाणनाट्यप्रयोगार्थं च
देववाणीमन्दिरं प्रतिष्ठापितमस्माभिः । तद्द्वारा चत्वारि नवनाटकानि
चतुर्दशमासावधौ प्रयुक्तान्याकाशवाणीपुरस्कृतानि । तेषु द्वे अन-
प्रकारयेते वैलासकम्पं स्वातन्त्र्यलक्ष्मीम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे रणेनापि स्वातन्त्र्यरक्षणं नाहिंसाव्रतविरुद्धमिति प्रमुखं
त्वेन प्रतिपाद्यते । अस्य प्रकाशने इन्टरनेशनल अकादमी ऑफ्
इन्डियन कल्चर इत्याख्यसंस्थया साहाय्यं कृतमतस्तस्यै धन्यवादान्
मितराम । अस्मद्विष्टसफलताकृते च रसिकसुहृदः सप्रथमं प्रार्थयामहे ।

गुरुसंस्कृतिरश्मिसंपदा
रचयेत् सान्द्ररसाद्रेशारदा ।
नववर्णरसं शरासनं
ननु गीर्वाणसुधाप्रकाशनम् ॥

इति ।

मुम्बापुरी }
१-१-६४ }

सुधा चेलणकर

In Defence

गौरवोद्धारहाराय गुरुगर्वप्रहारिणे

गीर्वाणवृत्तिहाराय हरये गुरवे नमः ॥

This book contains three plays about war. Two of them have been broadcast through the A I R. The plays are unusual in several respects, in spite of the common subject of war. Thus, one has no hero, another has no heroine, the remaining one has neither. Two have music but one has not. One takes us a few centuries backwards in time, another a few decades, while still another brings us down to the present and yet perhaps takes us away the farthest. Two have a uniform scene of action while the third has each act in a different place. One mentions arrows, the other bullets and cannons and the third hand-grenades and bombs. One deals with Kings and queens, another with Gods and deities, the third with men and women on a lower plane. Similarities and differences can thus be multiplied considerably by studious readers but they all depict the attitude of our people towards war, which is we do not want war, we do not provoke it but if it is thrust on us, we shall not shirk it but fight it boldly, only to turn back after its end to a peaceful existence. Strategically it may be a set-back to be always on the defence in a crisis, but there we are.

Each play has its short introduction and hence it is not necessary to deal with individual plays here. After the publication of Kalidasa-Charitam I was considerably handicapped due to the change in my residence from Bombay to New Delhi and consequently the publication of this book was delayed for a considerable period. I am thankful to the Geervana Sudha Prakashanum for bringing it out now.

The first play was written in a few days time in Madras in February, 1962, the second was written in New Delhi in January, 1963, the third was written in Calcutta in March, 1963. Their chronological order has been preserved in printing.

The duration of the first play would be about 2 hours on the stage, while the other two would require an hour each. On the A I R, they were pressed into 30 minutes each.

Acknowledgments are due to the All-India Radio for their co-operation in producing the two plays. They also have welcomed their publication. The Nirnaya Sagar Press of Bombay, as usual, has done excellent work in printing and thanks are due to them. I have also to acknowledge my gratitude to Shri Muma Saheb Warerkar, M P, renowned for his literary creations, who has been actively associating himself with producing these plays of mine. I also take this opportunity of thanking the artists, whose names are printed elsewhere, for their willing and capable co-operation in producing the plays on the A I R.

Lastly,

रणश्रीरङ्गे सचरतु प्रतिवीरस्य जयिनी
रणे श्रीरङ्ग स्यात् खलरिपुवधे भारतसख ।
रणधी रङ्गेऽसिघ्नघतरति मद्भान्ववहिते
रणश्रीरङ्गेऽसौ भवतु जनशौर्याम्बुधिदशश्री ॥
इति ।

अनुक्रमणी ।

	पृष्ठे
कान्दिनी	१
वैलासकम्पः	४३
स्वातच्छयलक्ष्मीः	९५

का लि न्दी ।

S. B. Velankar

पार्श्वभूमिः ।

विस्तारब्दानामष्टशतवत्सोत्तरार्धे वैदिकमतस्य षडनानन्तरं वैदिकः कर्माचारो भगवद्गीताप्रोक्तः संन्यासश्च पुनः प्रस्थाप्यमानौ बभूवतुः । यत् तदा विचाराणामाचाराणां च संमिश्रणमासीत्तस्येदं कृतं दर्शनम् ।

राजान एव तदा लोकप्रतिनिधित्वमनुवन् । अतस्त एवात्र प्रयुक्ताः । आचारविचारनीतिधुरीणस्त आसन् ।

भौगोलिकरूपक्रमेण स्पष्टमेव । चण्डप्रतापस्य (सूर्यस्य, पक्षेऽयोध्यापतेः) तनया, हिमानी—(हिमसंहतिः, पक्षेऽयोध्याराज्ञी)—संभवा कालिन्दी (यमुनानदी, पक्षे राजकन्या) स्वमार्गेण बह्मसागरं गन्तुमसमर्था (पक्षे बह्मराजप्रेम-विधिता) मन्दाकिनी—(गङ्गानदी, पक्षे भगिनी)—परिवारेण निगूढा ब्रह्मपुत्री—(पक्षे ब्रह्मपुत्रा नदी)—सहाया बह्मराजेन सयुज्यते ।

हिंसाऽहिंसाविवेकः प्रबानविषयः ।

मर्यादात्राणि कल्पनाजन्यानि नृत्वंतिहासिकानि नापि घटना इतिहास-निर्दिष्टाः । भारतीयैराचारविचाराणामैक्यं कथं च मृग्यते तदप्यहिंसाहिंसा-विवादेन नाटकेऽस्मिन् दर्शितम् । प्रार्थये च—

विचरितोच्चरिताऽऽचरितादिना
सकलसज्जनकार्यपरंपरा ।
विविधतां परिरक्ष्य जनप्रियां
प्रतनुतामचनौ हृदयैकताम् ॥

रखिकानी विनतः

श्रीरामः ।

Kalindi

Kalindi is a Nāṭī according to भरत = नाट्यशास्त्र because it has only three acts. This distinction however, has lost its significance in modern times when short plays are more suited to the taste (and patience) of modern audiences.

The basic story is a personification of the Geographical features of Northern India. कालिन्दी or the river Yamuna is the sister of मन्दाकिनी the river Ganga. Both are daughters of the Snow Gangā the elder one is happily married into the Magadhī family and the younger one desires to unite with the Wangas. Thwarted of her ambition she plunges into the river Gangā and secretly travels to Bengal and joins the Bay.

The Sun is the king चण्डप्रताप of अयोध्या (U P) and the queen हिमानी (Snow) is his wife सुधाशु. The King of Magadhī and the husband of मन्दाकिनी is wedded to the principles of Ahimsa by a family tradition dating from Buddhist hegemony. दुर्गेश्वर the king of वङ्ग believes in the sacrifice of the living on account of family tradition and hence is not welcome as a brother-in-law to the king of Magadhī. दुर्गेश्वर takes exception to this insult of his race and offers to fight a duel. सुधाशु a firm believer in Ahimsa refuses to enter a fight. Unable to obtain satisfaction for injured honour दुर्गेश्वर decides to attack Magadhī. The king of Magadhī refuses to fight the enemy and prepares to welcome him in पाटलिपुत्र the capital. The Council of Ministers refuse to obey the king and prepare for a defensive war. सुधाशु abdicates. मन्दाकिनी assumes the leadership of the caretaker government and enters the battlefield as the Commander in-Chief of all forces.

चण्डप्रताप as well as सुधाशु endeavour to avert war by offering themselves as hostages. चण्डप्रताप offers his kingdom as well. दुर्गेश्वर however accepts the offer of मन्दाकिनी and decides to take her as a prisoner. until सुधाशु accepts him as a brother in law. सुधाशु no longer a king offers to fight दुर्गेश्वर as a husband defending the honour of his wife. दुर्गेश्वर then desires to know how this conduct is compatible with Ahimsa. Just then news is received that being exasperated at the turn of events कालिन्दी drowns herself in the river Ganga thus personifying the confluence at Prayag.

The classical music has not been introduced in this play which uses metres in the traditional style, viz मनुष्युम्, इन्द्रवज्रा, उपनाति, उपेन्द्रवज्रा, औपच्छन्दसिक, द्रुतमिलमित, पृथ्वी, भुवङ्गप्रयात मन्दाक्रान्ता, मालिनी, वसन्ततिलका, शार्ङ्गलिकीडित, शालिनी, सङ्घरा, and हरिणी

The play has a duration of about two hours only on the stage though the story occupies about a year. The number of characters is very limited. The two priests also typify the conflict between the karma and the Sanyasa which prevailed after the efforts of the revered Shri Sankaracharya in the eighth century A D.

The play was read with care and interest by Dr Prof G V Devasthali, M A, Ph D Professor of Sanskrit H P T College, Nasik. I am indebted to him for his suggestions.

Geervana Sudha Prakashan has undertaken another venture with this book—I am grateful to the International Academy of Indian Culture, but for whose help it would not have been possible for them to publish the book so early. Nimaya Sagar Press has, as usual, bestowed all attention on this book and my thanks are due to them.

Lastly,

अहिंसा हिंसा वा भवति मम भूमेर्हितपरा
तया मीमांसाया उपनिषद्ग्रहो किं प्रियतरा ।
विवादेऽप्येतेषु प्रभवतु मतिस्त्वग्रविदुषा
ममेवा कालिन्दी रसिरुत्तुहदा स्यादभिमतः॥

New Delhi, }
30-11-63 }

S B Velankar

पात्रयोजना ।

राजा चण्डप्रतापः	अयोध्यापतिः ।
हिमानी	तस्य पत्नी, अयोध्याराज्ञी ।
सुधांशुः	मगधनाथः अहिंसाव्रतः ।
मन्दाकिनी	सुधांशुपत्नी, अयोध्यापतिदुहिता ।
दुर्योधनः	वज्रराजः शक्तिभक्तः ।
कालीप्रसादः	अयोध्याराजपुरोहितः कर्मकाण्डी ।
कैलासदासः	अन्य आचार्यः संन्यासाभिमानी ।
	अन्ये द्वारपालाः ।

[नात्र कालिन्दी चण्डप्रतापस्य द्वितीया कन्या रक्तेऽवतरति ।]

✽

स्थलनिर्देशः ।

प्रथमाङ्कः	अयोध्यापतिप्रसादे ।
द्वितीयाङ्कः	बहिःपाटलिपुत्रं वज्रराजशिविरे ।
तृतीयाङ्कः	वज्रराजप्रासादे ।

✽

कालनिर्देशः ।

[लिखाब्दानामष्टमे शतके, उत्तरार्धे ।]

प्रथमाङ्कः	शरदि मध्याह्नपूर्वकाले ।
द्वितीयाङ्कः	हेमन्ते मध्याह्ने ।
तृतीयाङ्कः	शिविरे सायम् ।

का लि न्दी ।

१

नान्दी ।

कालिन्दीवारिधारा निजचरणरजःखण्डिता येन नीता
यन्धायोध्याधिराज्यात् परिचितमधुरा गूढमन्दाकिनीणा ।
संलिष्टा ब्रह्मपुत्र्या मगधपरिसरात् कान्तवक्त्राब्धिसङ्गं
यन्दे सं चालकृष्णं दिनमणिदुहितुर्वान्धवं गोकुलस्थम् ॥ १ ॥

(नान्यन्ते)

[प्रविशतो विवदन्तौ शास्त्रिणौ वरमैकगण्डाभिमानी कालीप्रसादो ज्ञानयुक्त-
संन्यासमभिमन्यमानः कैलासदासश्च । अयोध्यापतिप्रासादसमीपं त्वरमाणः
कालीप्रसादः कैलासदासेनानुगम्यते ।]

कैलासदासः—मोः कालीप्रसाद, तिष्ठतु भवान् क्षणमात्रम् । कुत्र गम्यते त्वरयेव ।

कालीप्रसादः—(परावृत्य) प्रासादे राजकन्याकालिन्दीविवाहः प्रस्तूयते । तत्रोपस्थातव्यं
मया । कथमितो भवान् ।

कैलासदासः—मयापि तत्रैव गन्तव्यं नाम ।

कालीप्रसादः—मोः कैलासदास, संन्यासं प्रशंसतो भवतः कुतो विवाहविधौ रसः ।

पात्रयोजना ।

राजा चण्डप्रतापः	अयोध्यापतिः ।
हिमानी	तस्य पत्नी, अयोध्याराज्ञी ।
सुधांशुः	मगधनाथः अहिंसाव्रतः ।
मन्दाकिनी	सुधांशुपत्नी, अयोध्यापतिदुहिता ।
दुर्गेश्वरः	वज्रराजः शक्तिभक्तः ।
कालीप्रसादः	अयोध्याराजपुरोहितः कर्मकाण्ठी ।
कैलासदासः	अन्य आचार्यः संन्यासाभिमानि ।
	अन्ये द्वारपालाः ।

[नान कालिन्दी चण्डप्रतापस्य द्वितीया कन्या रत्नेऽवतरति ।]

✽

स्थलनिर्देशः ।

प्रथमाङ्कः	अयोध्यापतिप्रसादे ।
द्वितीयाङ्कः	बहि.पाटलिपुत्रं वज्रराजशिविरे ।
तृतीयाङ्कः	वज्रराजप्रासादे ।

✽

कालनिर्देशः ।

[लिख्ताब्दानामष्टमे शतके, उत्तरार्धे ।]

प्रथमाङ्कः	शरदि मध्याह्नपूर्वकाले ।
द्वितीयाङ्कः	हेमन्ते मध्याह्ने ।
तृतीयाङ्कः	शिशिरे सायम् ।

कालीप्रसादः—न्तु मन्यते भवान् वंशरं परागतानां न शुतिस्मृत्यप्ययनमिति ।

अयोध्यायां प्रसिद्धं नो वासिष्ठं श्रेष्ठशास्त्रिणाम् ।

कैलासदास जानीयाः कुलं काले कलेरपि ॥ ३ ॥

कैलासदासः—

प्रतिसृष्टिविनिर्मातुर्विश्वामित्रस्य वंशजाः ।

ययमेवं विजानीयाः किमतो यचनान्तरैः ॥ ४ ॥

कालीप्रसादः—राजर्षिः स विश्वामित्रः । अत एवैष प्रसार्धं वसिष्ठं दिद्विषे । तस्य कुलजो भवान् कथं मया सह साधर्म्यं प्रवक्ति । नैतस्मिन् विवाहकार्ये भवता प्रयोजनम् । प्रतिनिवर्तनां भवान् ।

कैलासदासः—अधुनैव गत्वा देवीं पृच्छामि कुतोऽत्राहूतो बदरीनाथाश्रमादेतदपरोत्तर-
वचः श्रोतुमिति ।

कालीप्रसादः—गम्यताम् । सुखेन गम्यताम् । भवत्वियः संन्यास एव मनतो गतिः ।

कैलासदासः—

यदामि सत्वं भवतो हिताय

कदापि यायां न पुरादकस्मात् ।

भवेयमत्रैव पुरोहितोऽहं

भयांश्च मन्येत ममाधिकारम् ॥ ५ ॥

[निष्क्रान्तः ।]

कालीप्रसादः—मयापि महाराजं द्रष्टुं गन्तव्यम् । तत्रास्मिन् विषयेऽपि किंचनोपन्यसनीयम् । कथं कुलागतपुरोहितत्वं संन्यासमभिमन्यमानस्य संक्रान्तव्यम् ।

कुलागतं नाम पुरोहितत्वं

कदापि नान्येन ममापहार्यम् ।

कैलासदासो बदरीपदस्थः

कथं हरेद् भाग्यमितो मदीयम् ॥ ६ ॥

[निष्क्रान्तः ।]

प्रथमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति निजप्रासादस्थितोऽयोध्यापतिश्चण्डप्रतापः । तस्य महिषी देवी हिमानी संनिहिता ।]

राजा—देवि, कालिन्दीविवाहं बङ्गराजेन दुर्गेश्वरेण सह निश्चित्य निर्वृतो भवेयम् ।

हिमानी—यथा ज्यायसी कन्या मन्दाकिनी मगधराजेन सुघांशुना सह सुखेन निवसति तथैव कनीयसी कालिन्दी बङ्गराजेन सह सुखिनी भवतु ।

राजा—प्रथमो जामाता मगधराजोऽपि बङ्गाधिपेन सह संबन्धमभिमन्येत ।

मगधपतिना मन्दाकिन्याः करग्रहणं कृतं

समरनिपुणं कालिन्दी मे लभेत तथा पतिम् ।

परिणयविधौ संवृत्तेऽस्मिन् कृतार्थसमाहितो

मुदितमनसा वानप्रस्थं श्रयेयमहं प्रिये ॥ ७ ॥

(मन्दाकिनी प्रविशति ।)

मन्दाकिनी—तात, अभिवादेय । अम्ब, भवतोर्दर्शनार्थं मगधराजः समुपैति ।

हिमानी—ननु ते भर्ता कालिन्दीविवाहनिश्चयमभिनन्देत् ? रोचेतासौ बङ्गनृपसंबन्धः ?

कालीप्रसादः—(सहसा प्रविश्य) नेदं मे रोचते महाराज । कथं कुलपुरोहितोऽवमन्यते ।

मन्दाकिनी—किं सहसा जल्पसि रे शास्त्रिन् । किं ते रोचते ।

कालीप्रसादः—क्षन्तव्योऽविनयो दासस्य महाराज ।

राजा—ब्रूहि विग्रन्थम् । का ते चिन्ता ।

कालीप्रसादः—देव, नवागतोऽयं संन्यासवादी कैलासदासो मामवमन्यते ।

हिमानी—विद्वान् स विप्रः । मया सबहुमानमानीतोऽस्मिन् विवाहविषये सर्वं यथोचितं संपादयितुम् । किं कृतं तेन ।

कालीप्रसादः—कथमिदं सखते देव ।-

सेवा कृता मम कुलेन वसिष्ठजेन

स्थित्वा पुरोहितपदे कुलधर्मकार्ये ।

किं न्यूनमत्र विदितं भवता महीप,

आनीयते यदपरो मम शत्रुरत्र ॥ ८ ॥

राजा—भवानेव कुलपुरोहितः । मा ते शङ्का । द्वितीयोऽयं पण्डितः केवलं भवतः
सहायः ।

द्वारपालः—(प्रविश्य) भगधराजो द्वारि समुपस्थितः । देव, भवदर्शनं याचतेऽसौ ।

राजा—प्रवेशाय सत्वरमेनम् ।

(द्वारपालो निष्क्रान्तः । सुधांशुः प्रविशति ।)

सुधांशुः—आर्य वन्दे । देवि, वन्दे ।

राजा—(उपसृत्य) चिरं जीव जामातर । उपविशतु भवान् ।

(सर्वे चोपविशन्ति ।)

सुधांशुः—यज्ञेशोऽपि भवदर्शनार्थी समायातोऽयोध्यायामिति श्रुतमस्मामिः ।

राजा—सत्यमेतत् । पुरोहित, बह्मराजोऽग्राहृतव्यः ।

कालीप्रसादः—यथाज्ञापयति महाराजः ।

(सर्वान्प्रणम्य निष्क्रान्तः ।)

सुधांशुः—मन्ये न किञ्चिद् दुष्करं समुपस्थितं यतो भवता बह्मेश्वरः प्रसाधते ।

राजा—न दुष्करं किमपि । भङ्गलं संपद्यते ।

सुधांशुः—कथमिव ।

राजा—जानाति भवान् भवच्छयालव्रीमसात्कन्या कालिन्दीम् । अस्या मर्तृत्वेनापेक्ष्यते
यज्ञराजोऽस्मामिः । भवानपि तेन हेतुनैवाहृतः । सम्यग्विमृश्यैवैतत्करणीयम् ।

(राजा तमवेक्षते । स तूष्णीं तिष्ठति ।)

मन्दाकिनी—रोचतेऽयं संबन्धो भवेत्, नाथ ।

सुधांशुः—नात्र विषये किञ्चिद्वक्तुमिच्छामि ।

हिमानी—ज्यायाज्जामाता भवान् । कथं न वचनाय स्पृहयति । अस्मद्विदं हि भवतोऽ-
भिप्रेतं नाम । यदि किञ्चिच्छून्यायिकं दृश्यते भवता तदावेदनीयमेव ।

सुधांशुः—किमुद्दिश्य बह्मराजो जामातृत्वेन निश्चीयते ।

हिमानी—राजाऽसौ तरुणो दर्शनीयश्च ।

राजा—वयं कन्यासौख्यहितैषिणः । ज्ञातमेव सर्वैर्यत्—

माता विचमपेक्षतेऽयं जनको विद्याश्रुतादीहते
सौन्दर्यान्वितदेहसौष्ठवमहो कन्या वृणोत्यत्र च ।
आप्तैः श्रेष्ठकुलीनता प्रथमतः संबन्धिषु प्रार्थ्यते
तस्मादस्मद्वर्गीप्सितो नरपतिर्वद्वेशदुर्गेश्वरः ॥ ९ ॥ =

अतस्तेन संबन्धोऽभिमतो नः । कथं मन्यते भवान् ।

सुधांशुः— नैनं निश्चयमभिनन्दितुं प्रमयामि ।

मन्दाकिनी— कथमेतन्नाथ । कथं न मन्यसे ननु कालिन्दीसौख्यहेतुमत्र ।

सुधांशुः— जानन्ति मयन्तोऽस्मात्कुलवृत्तमर्हिसाधनम् । शुद्धमभिमन्यमानो मृगयाविहारी
वज्रराजः कथं मे रोचेत । कथं च तेन सह संबन्धमभिनन्दामि ।

क्रीतच्छायापेक्षया सूर्यतमः

पान्थो नेयाद् गेहमग्निप्रदीपम् ।

हिंसासक्तं वज्रनाथं न चाहं

संबन्धित्वेनानुमन्तुं समर्थः ॥ १० ॥

द्वारपालः— (प्रविष्टः) देव, वज्रराजः प्रतीहारगूणियुतस्थितः ।

राजा— प्रवेशयैनमविलम्बेन ।

(द्वारपालो निष्क्रान्तः । दुर्गेश्वरः प्रविशति ।)

दुर्गेश्वरः— नमोऽयोध्यापतये चण्डप्रतापमहाराजाय । कथं मगधराजोऽप्यत्रोपस्थितः ।
मगधराज वन्दे । देव्यौ, अञ्जलिं बध्नामि । केन हेतुना निमन्त्रितोऽहमत्र ।

राजा— (समुपसृत्य तं हस्तेन गृहीत्वा समीपं निवेद्यति ।) स्वागतं भवतौ वज्रराज ।

दुर्गेश्वरः— अनुगृहीतोऽस्मि ।

राजा— आसीदस्मन्मनोपितं कालिन्दीस्वयंवरार्थे । अस्मात्कनीयसी कन्या कालिन्दी भवता
दृष्टपूर्वा । यदा तु मृगयाविहारिणा भवता सा दृष्टा तदाप्रसृतिं भवन्तं जामातर-
मधिगन्तुं मनीषा जाता । अतः स्वयंवरवर्जं यदि विद्याहनिश्चये समर्था वयं,
तत्सुपु भवेदिति कृत्वाऽऽहूतो भवान् । तथा च प्रथमोऽयमस्माज्जामाता मगध-
राजोऽप्यत्रानीतः । तस्य संमतिरपि नूतनसंमन्धेऽपेक्ष्यते ।

हिमानी— मम कन्या कालिन्दी भवददृष्टिपथमायातैव । न ह्य

तु श्यामला । तथापि भतिचतुरा, मगधकोमला, ६
सा । तस्याः स्वीकारेण धन्यान्मम

दुर्गेश्वरः—कथं मन्यते भगधराजः ।

सुधांशुः—वह्मराज, श्रुतमस्माभिः शूरो भवान् घुलर्विद्यापारंगत इति । तथा च कमनीयं वपुः, नयं वयः, राजपदं च । सर्वमिदं स्पृहणीयमेव । तथापि—(विरमति ।)

दुर्गेश्वरः—अलं स्वलितैः । खैरं भाषतां भवान् । अयोध्यापतेर्ज्यायाञ्जामाता न तस्य हितादन्यदपेक्षेत ।

सुधांशुः—नाहमेनं विद्याहमभिनन्दितुं शक्नोमि ।

दुर्गेश्वरः—(सविस्मयं) कथमिव ।

सुधांशुः—भगधा अहिंसाव्रताः । यद्यपि न वयं बौद्धमतानुयायिनस्तथापि शाक्यमहामुनेः स्मृतित्वेनाहिंसाव्रतधारिणः पाटलिपुत्रस्था राजानः ।

दुर्गेश्वरः—सर्वविदितमेतत् । अस्मदर्यधर्मोऽपि ‘अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिर-
पैशुनम्’ इति श्रीकृष्णभगवन्मुखेनाहिंसा दैवीसंपदि प्रथमस्थाने गणयति ।

सुधांशुः—अतो हिंसामाचरता यद्भरजकुलेन सह संबन्धो न रोचेत नः ।

दुर्गेश्वरः—भवताऽयोध्यापतेर्दुहित्रा विवाहः कृतः । तत्किमयोध्यापतिरप्यहिंसाव्रतीति कृत्वा किल ?

हिमानी—नाहिंसा व्रतत्वेनाद्रियतेऽस्तकुले ।

सुधांशुः—सत्यमेतत् । तथापि न हिंसापि व्रतत्वेनाङ्गीक्रियतेऽयोध्यायाम् ।

दुर्गेश्वरः—नैतदवधारये । किं क्रियतेऽस्तकुलेन ।

सुधांशुः—शक्तिमक्ता न हिंसा परिहार्या मन्यन्ते ।

दुर्गेश्वरः—(उत्थाय) ज्ञातमधुना भवदभिप्रेतम् । सत्यं शक्तिमातृपूजायां क्रियते हिंसा । तर्हि भवाम् श्रुतिप्रणीतं यज्ञयागादि नैव समाचरति ।

सुधांशुः—हिंसाविहीन एवाचारः स्वीक्रियतेऽस्माभिः ।

दुर्गेश्वरः—परस्माभिर्गमे किं भगधेश्वरो हिंसात्मकं युद्धं नाङ्गीकुर्यात् ।

सुधांशुः—न युद्धाङ्गीकार आवश्यक एव भगधानाम् । सर्वराजमण्डले श्रेष्ठस्थानाधिष्ठिता भगधाः ।

दुर्गेश्वरः—क एवं मन्यते ।

सुधांशुः—सर्वेषां संगतमेतत् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

दुर्गेश्वरः—अयोध्यापते, यावदियं मगधराजदर्पोक्तिरबाधिता तावन्न विवाहमङ्गी-
कर्तुमुत्सहे ।

सुधांशुः—कथं निराकरिष्यति भवान् ममोक्तिम् ।

दुर्गेश्वरः—राजमण्डले भवदनु रूपस्थानं मयन्ते प्रापय्य ।

सुधांशुः—किमिदं स्थानं नाम ।

दुर्गेश्वरः—मगधराज,

अरिकुलहननैर्यै राज्यसंवर्धनाय
दिशि दिशि चिरकालं यत्यते राजशृन्वैः ।
ननु मगधपतेस्ते न्यस्तशस्त्रस्य कुर्यु-
स्तृणलववदवस्थां वह्नयो दीप्तिमन्तः ॥ ११ ॥

सुधांशुः—वज्राधिप, वत्स एव भवानपि ।

पृथ्वीपानां मण्डलेऽयं सुधांशुः
स्थाने श्रेष्ठे राजभिर्यन्त्रियुक्तः ।
मीत्या नैतत्संगतं वज्रराज,
प्रीत्या सर्वैर्मानितोऽहं धुरिस्यः ॥ १२ ॥

दुर्गेश्वरः—

यदा संगरोऽत्र प्रसज्येत रौद्रो
धनुर्वश्च तिष्ठेत् टण्डकारशून्यम् ।
अहिंसाप्रमाणं न भूया भवन्तं
सहैरस्तदा सर्वसेनाधुरिस्यम् ॥ १३ ॥

सुधांशुः—कथमेवं मन्यते भवान् ।

क एकः प्रशास्ता रणाग्रं प्रवेष्टा
शरीरी धरामण्डलरातिरेवम् ।
अहिंसाप्रतिष्ठा गृहीता नरेन्द्रै-
र्न ते शान्तिमद्वार्यमुत्कण्ठिताः स्युः ॥ १४ ॥

दुर्गेश्वरः— मगधानां पते,

अलमयं किल वङ्गनृपो रणे
विरहितो हि सहायवलैरपि ।
मगधराज, धराजलदेवता-
शक्तिनेत्रयुताः समरे मम ॥ १५ ॥

सुधांशुः— अयोध्यापते,

मदभरेण नरेण यदुच्यते
ननु बुधैर्यचनं तदुपेक्ष्यते ।
न च यतः कथनीयमतः परं
तदभियाद्य वरं गमनं मम ॥ १६ ॥

अयोध्याधिप, नाहमत्र स्यातुमुत्सहे । तत्सन्तव्यम् । (निष्क्रान्तः ।)

राजा— वत्से मन्दाकिनि, भर्तारं सान्त्वयित्वा प्रत्यानय ।

मन्दाकिनी— जानामि भर्तृसमावम् । न स मम वचनं श्लोधाविष्टोऽनुमन्येत ।

राजा— देवि, गन्तव्यमावास्यां मगधराजस्य क्रोधनिरासाय ।

(राजा देवी च निष्क्रान्तौ ।)

दुर्गेश्वरः— आर्ये मन्दाकिनि, क्षम्यताममर्यादा ।

मन्दाकिनी— भवानेव नः क्षन्तुमर्हति । अत्र निमन्त्रितो भवानस्मामिः ।

दुर्गेश्वरः— ननु भवत्यै रोचते मया सह कालिन्दीदेव्या विवाहः ।

मन्दाकिनी— अप किम् ।

दुर्गेश्वरः— तर्हि सर्वप्रयत्नैरेव विवाहो घटयितव्य एव ।

मन्दाकिनी— कथं वर्तिष्यते भवान् ।

दुर्गेश्वरः— यथावसरं ज्ञासति भवती । अत्रैतत्पुरोहितद्वयमागच्छति ।

(कालीप्रसादकैलासदागौ प्रविशतः ।)

कैलासदासः— महादेवी कुत्र वर्तते । (मन्दाकिनीं दृष्ट्वा) आर्ये वन्दे ।

कालीप्रसादः— आर्ये अभिवादये । आहूतो ननु महाराजेन ?

(राजा देवी च प्रविशतः ।)

राजा— वङ्गराज, न मगधेश्वरः समाहितः । स पाटलिपुत्रं प्रस्थितः । अत एतद्विवाहकार्यं
संप्रति नोचरितुमपि शक्यम् । तत्सन्तव्यमेतत् ।

दुर्गेश्वरः—राजन्, यावन्न भगधराज एतं विवाहमभिनन्दति तावन्नाहमपि तं काङ्क्षामि ।
अपि ॥ भवतेदमवधारणीयम् ।

यावच्चण्डप्रतापो विलसति गगने लोककल्याणभर्ता
यावच्चैवं सुधांशुर्विहरति नमसः प्राङ्गणे शान्ततेजाः ।
यावद् दुर्गेश्वरोऽयं वहति भुजयुगे चङ्गरज्यस्य लक्ष्मीं
तावद्राक्षीपदे मे भवदमलसुतास्थापने स्थान्मनीषां ॥ १७ ॥

तथा हि,

नान्याङ्गनां मे महिषी भवित्री
नान्या च वङ्गश्रियमाश्रयन्ती ।
कन्या ह्ययोध्याधिपतेर्द्वितीया
घन्यां च कुर्वीत ममायुराशाम् ॥ १८ ॥

तदामन्त्रये भवतः ।

(निष्क्रान्तः ।)

कालीप्रसादः—देव—

कैलासदासः—देवि,—

राजा—
हिमानी— } किमेतत् ।

कालीप्रसादः—अहमेव कुलोपाध्यायोऽत्र तथाप्ययं—

कैलासदासः—देवि, नदरीनायाश्रमादानीतोऽहं भवत्या विवाहपौरोहित्याय ।
तथाप्ययं—

राजा—कुतोऽधुना विवाहमङ्गलम् । उभायपि गत्वा कालिन्दीजन्मपत्रिकां सन्त्यक्
परीक्ष्य कदैतन्मङ्गलं संपद्येत तद् भवन्तौ कथयताम् । यस्य निरूपणं सत्यं
परिणमेत्स एव पुरोहितत्वे नियुज्येत ।

कालीप्रसादः—भोः कैलासदास,

नमःस्वप्रहाणां गतीस्ताः पठित्वा
पटुत्वं लभस्वात्र कैलासदास ।
उपाध्यायकार्यग्रहं शुश्रूक्ष कामं
व्रजेर्मासतामस्य नो चेद् द्विजाङ्ग ॥ १९ ॥

कैलासदासः—देवि,

अत्रागतोऽहं भवदास्यैव
गृहातु सेवां भवती स्वभृत्यात् ।
औदार्यमूर्तिर्नेनु युक्तकाले
न विस्मरिष्यत्यपि सेवकं माम् ॥ २० ॥
(धमौ पुरोहितौ निष्कान्तौ ।)

राजा—कः नु गतो यद्वाधिपो भवेन्मन्दाकिनि ।

मन्दाकिनी—मन्ये स निजराज्यं प्रतिनिवर्तेत ।

हिमानी—ननु मन्येतेऽसाययमतमात्मानम् ।

मन्दाकिनी—अथ किम् ।

राजा—नूनं कृच्छ्रे निपतिता घयम् । न जानीमः कुत उद्धरणं स्यात् ।

हिमानी—कथं वा कालिन्दी मन्येत ।

राजा—मन्दाकिनि, इमं घृत्तान्तं स्वमेव कालिन्दीबालयै कथयस्व ।

मन्दाकिनी—भृशं व्यथिता स्यात् सा । वज्रेश्वरेण सह विवाहस्तसा अभिमत
आसीत् ।

राजा—यच्च तया मनीषितं तदपि नो निस्पृश्य ।

मन्दाकिनी—अहमपि भर्त्रा साधं मगधान् गमिष्यामि ।

राजा—कष्टमेतत् ।

हिमानी—मन्दाकिनि, स्वमर्तारमपि विशेषतोऽनुनय । कालात्ययेन संमन्येतैतं विवाहम् ।
न जाने किमथवा संपद्येत । कालिन्दीकुले ताम्यति मे हृदयम् ।

राजा—उभे गत्वा तां विनोदयतम् ।

मन्दाकिनी—साधु । अम्न, एहि । (उभे निष्कान्ते ।)

राजा—सर्वथा कष्टं खलु कन्यापितृत्वम् । यत—

यदिह कुरुते श्रेयो मत्वा पिता तनयाकृते

हितकरमिदं नान्यैः कैश्चिन्मतं ह्यु हितार्थिभिः ।

अथ न स निराकर्तुं शक्तः स्वयं कृतस्मन्यथा

प्रतिदिनमतश्चिन्ताज्वाला शनैः प्रदहत्यमुम् ॥ २१ ॥

(ततः प्रविशति दुर्गेश्वरः ।)

दुर्गेश्वरः—राजन्, अवमतोऽहं हीनाचार इति मगधेश्वरेण । न शक्तेरुपासक एतत्सहते ।
अतः खड्गद्वन्द्वाय धनुःशरद्वन्द्वाय वा मयाऽऽहूतो राजा सुघांशुरहिंसाभिषेण युद्धं
निवारयति । नातो विना युद्धं विरमामि । भवतो जामाता स इति कृत्वा भवते
निवेदयितुमिदमहमत्रागतः । वङ्गमगधानां समरमपरिहार्यं जानातु भवान् ।

(पुनः प्रविशति मन्दाकिनी ।)

मन्दाकिनी—तात, मगधानभियास्यति वङ्गसेनेति श्रुतं भया । जानाति भवानहिंसा-
प्रतप्तो मे नाथो न युद्धं करिष्यति । अतो न जीवनाय स्पृहयामि ।

दुर्गेश्वरः—आर्ये, न भवती दुःखमागिनीं कर्तुमुत्सहे । यदि भवती याचते तन्न युद्धं
समादिशामि ।

मन्दाकिनी—न चण्डप्रतापस्य कन्या सुघांशोः पत्नी मगधानां च राज्ञी जीवनं याचते ।
यदि मगधनाथो न युष्येत तथापीयं मन्दाकिनी मगधसैन्याधिपत्यं स्वीकृत्य
स्वयं समराङ्गणमवतरेत् ।

दुर्गेश्वरः—कथं भवती वीरवद् युष्येत ।

मन्दाकिनी—अथ किम् ।

स्रस्तं धनुः स्यान्न करात्कदाचि-

चित्तं न वा स्यात्परिहीनधैर्यम् ।

रणे रिपुर्यो महितो हि तेन

नापेक्षणीया च दया मदीया ॥ २२ ॥

दुर्गेश्वरः—न वङ्गेश्वरो ललनया सार्धं युष्यते ।

कथं वाहिं दध्यान्मृदुकुसुमकोशे मम करः

कथं वा घृष्टिं तां हिमकणमयीं पद्मानिलये ।

कथं वाणी म्रूयादशुभवचनं दैवतपदे

कथं तद्वद् युद्धं प्रभवति भवत्या सह मम ॥ २३ ॥

मन्दाकिनी—यदि भवान् मगधानभियास्यति तर्हि भया सार्धं युद्धं न परिहार्यं ममतः ।

धृत्वा धनुर्यावदहं रणाग्रे स्थिता न तावद्विजयो रिपोः स्यात् ।

कृत्वा स्वरार्यं मगधप्रजानां हिताय देहोऽपि पतत्वयं मे ॥ २४ ॥

हिमानी—(प्रविश्य)—नाथ, वङ्गराजो मगधानमियासतीति श्रूयते ।

दुर्गेश्वरः—सत्यमेव श्रुतं देव्या ।

हिमानी—न पुनरसज्जामाता युद्धं करिष्यति ।

मन्दाकिनी—तथापि मगधानां राक्षीयं राष्ट्रक्षणार्थं गृहीतव्रता । मातरं भवदाशिषं याचे ।
(सुधांशुः प्रविशति ।)

सुधांशुः—देवि मन्दाकिनि, सत्वरं मगधान् गन्तव्यमितोऽस्माभिः । तदागम्यतां
भवत्या ।

दुर्गेश्वरः—गम्यताम् । पुनर्मेलनं रणभूमौ भविष्यति ।

सुधांशुः—अहिंसाव्रतस्या वयं न रणमाश्रयामः ।

दुर्गेश्वरः—यदा भवत्पत्नी धनुःखड्गहस्ता समरमुपयासति तदा भवान् किं प्राप्स्ये
निवत्सति ।

सुधांशुः—न मन्दाकिनी युद्धाय प्रवर्तते ।

मन्दाकिनी—नाथ, यदा मगधानां परित्राणं सेनाबलेन कर्तव्यं स्यान्न चं सेनाग्रमागे
मगधराजो दृश्येत तदा मगधदासीयं भवत्पत्नी समरभवतरेदेव ।

सुधांशुः—न स्त्री वीरयुद्धाय प्रवर्तते ।

प्रमदाः प्रेमदाः सन्तु सदनोपवनादिषु ।

मा तेषां मरणान्तं तद् दारुणं रणमज्जनम् ॥ २५ ॥

मन्दाकिनी—लटनापि वीराहना भवति ।

कटाक्षक्षेपपटुतां जानीयादङ्गना न वा ।

चापाकर्षं न परुषं समरे विस्मरिष्यति ॥ २६ ॥

सुधांशुः—नैतत्संभवति देवि । नाहं भवत्याः समरव्यापारमनुमन्येय ।

वित्पूज्य मगधेशोऽहमहिंसां कुलपूजिताम् ।

युध्यमानां न भवतीमनुमन्ये कथंचन ॥ २७ ॥

मन्दाकिनी—प्रथमतोऽहं मगधानां राक्षी । पश्चाद् भवत्पत्नी । युद्धसमाप्तौ भर्त्राज्ञामङ्ग-
पातकस्य निरसनं प्रायश्चित्तं भवत्पादाम्नां याचिष्ये । (निष्क्रान्ता ।)

दुर्गेश्वरः—गच्छाम्यहमपि राजन् । देवि, अग्निवादये । आमन्त्रये मगधराज ।

अहिंसामनुसृत्यात्र भवतावगतो ह्यहम् ।

हिंसासहाययुद्धेन निष्करिष्यामि तत्पुनः ॥ २८ ॥

(निष्क्रान्तः ।)

सुधांशुः—महान्तमनर्थं निवारयितुमयोध्यापते, बङ्गराजो बन्धे क्षेप्तव्यः । यदि युद्धं न करिष्यामीति प्रतिशृणोति तदैव मोक्षनीयः ।

राजा—मगधराज, निमन्त्रितमतिरिचं नायोध्यापतिः कदापि करटेन कृच्छ्रे निपातयेत् । यदि काचिदपि पीडा बङ्गाधिपो मद्राज्येऽनुभूयात्तर्हि ता पीडां समूलमुखाद्वै समर्थं मे बलम् ।

सुधांशुः—राजन्, न सम्यग्ज्ञानाति भवान् किमित् आपत्स्यत इति ।

राजा—न जाने न वा ज्ञातुमुत्सहे । न भवद्वचनमङ्गीकर्तुं, क्षमोऽयं जनः । क्षन्तव्यमेतत् । एहि देवि । कालिन्दीं द्रष्टुं गच्छावः ।

(राजा हिमानी च निष्क्रमेते ।)

सुधांशुः—संदंशपतितोऽहम् ।

युद्धं हानिकरं निमृश्य मगधैरुत्सृष्टमेतत् पुरा

नायं बङ्गसमुत्थितं व्यतिकरं रोदुं समर्थो जनः ।

देवी वा यदि संगरं श्रितवती मन्दाकिनी सागवी

कः स्यादुद्धरणे क्षमोऽत्र दुरिताज्जाने न तत्किंचन ॥ २९ ॥

(निष्क्रान्तः ।)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

२

[बहिःपाटलिपुत्रं चण्डप्रतापघिरस्यैकदेशो दृश्यते । एकतः कालीप्रसादो
वीर्या कालिन्दीजन्मपत्रिकां परीक्षमाणः पृष्ठतो गच्छन् प्रविशति । अन्यतस्तथैव
कैलासदासः । उभौ परस्परमापततः । 'भा.' इति गदित्वा परावृत्त्य परस्परं
सक्रोधं बीक्षमाणौ पृष्ठतः परायातः]

कालीप्रसादः—कैलासदास, कथमिदमौद्धत्यम् ।

कैलासदासः—कथं भवतोऽप्ययमविनयः ।

कालीप्रसादः—यदहं राजकन्यापत्रिकायां निरीक्षे तद् गुप्तचरत्वेन ज्ञातुं प्रयतसे ।

कैलासदासः—यं च विवाहमङ्गलमुहूर्तमहं परीक्षे तं चोरयितुमीहसे ।

कालीप्रसादः—कन्याराशिपत्रिकां निरीक्ष्य परित्याग्यसि ।

कैलासदासः—मेघराशिस्था जन्मघटिका कथमन्यथा करोषि ।

कालीप्रसादः—त्यक्तृपत्रिकायां विद्यास्वामी वकीमूतः ।

कैलासदासः—विवाहमङ्गले निश्चीयमाने किं विद्यास्वामिना ।

कालीप्रसादः—तद् वदतु भवान् कदेदं विवाहमङ्गलं संपत्स्यते ।

कैलासदासः—नाहं कथयिष्यामि । भवान् विवाहघटिक्रमपहरिष्यति ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

कालीप्रसादः—उद्घोषयाम्यहं नासौ विवाहः संग्रहीति ।

कैलासदासः—अलीकं वदसि । आगामिनि शिशिरर्तौ विवाहोऽयमवश्यमावीति
प्रथयामि ।

कालीप्रसादः—नैतच्छ्रमम् । विवाहस्थाने शनैश्चरः प्रतिवसति । कथं स विवाह-
मनुमन्येत ।

कैलासदासः—यदि न विवाहः संग्रहिता तत्कृतस्ते पौरोहित्यम् ।

कालीप्रसादः—मम पौरोहित्यं जन्मसिद्धं नित्यं च ।

कैलासदासः—न जानाति मयान् समीचीनम् । अहं विवाहमङ्गलमुद्घोषयामि पौरोहित्यं
च संग्रहीष्यामि ।

कालीप्रसादः—वदरीनाथाश्रमे भवान् सत्स्वरेव स्थापितो भविष्यति । न पौरोहित्ये ।

कैलासदासः—यत्र भवता दृष्टं तन्मया धीक्षितम् ।

कालीप्रसादः—किमेतत् ।

कैलासदासः—वङ्गराजदुर्गेश्वरस्य जन्मपत्रिका ।

कालीप्रसादः—ततः किम् ।

कैलासदासः—तत्र स्थले विवाहयोगः । स चायोध्याराजकन्यावर्जं नान्यामुद्बुद्धेदिति
प्रकटं घोषितं तेन ।

कालीप्रसादः—कपटाचार एषः ।

कैलासदासः—कथमिव ।

कालीप्रसादः—अयोध्यापतिना राजकन्यायाः कालिन्दीदेव्याः पत्रिकायाः परीक्षण-
माश्रितम् । नान्यत् ।

कैलासदासः—तत्तु कृतमेव । तत्रैव शिशिरर्तौ विवाहमङ्गलं स्पष्टं दृष्टिगोचरम् ।

कालीप्रसादः—न मया पत्रिकायां तद् दृश्यते । व्यवहारे वा । अत्र घातापिणे
मगधानभिक्रान्तः । तत्कृतो विवाहमङ्गलम् ।

कैलासदासः—को मतो भवता विवाहस्यानसामी ।

कालीप्रसादः—भवतु कोऽपि नाम ।

कैलासदासः—मन्ये न कञ्चन्योतिषं जानाति भवानिति ।

कालीप्रसादः—कथमिमं कुतर्कमाश्रयति भवान् ।

कैलासदासः—अधुनैव गत्वाऽयोध्याधिपतये निवेदयामि । ततो मे पौरोहित्यं निश्चितमेव ।

कालीप्रसादः—न विवाहमङ्गलं संभवति । न वा पौरोहित्यं भवदीयम् ।

कैलासदासः—पश्यतु भवान् । उभयोर्हितं कथयामि ।

कालीप्रसादः—कुत एतत् ।

कैलासदासः—उभावपि यथावा सहकारित्वेन चर्तेतहि तर्हि स्वामिनो भूतिराययोश्च वृद्धिः ।

कालीप्रसादः—विवाहमङ्गलस्य संभवासंभवयोः कुतः सहकारित्वम् ।

कैलासदासः—असंभवो मिष्यैव ।

कालीप्रसादः—रे मिष्याचार, संन्यासयादिन्, कर्माचारनिरतस्य मे तत्र संन्यासेन सह कुतः संवादित्वम् । याहि बदरीनाथाश्रमम् । अत्र यज्ञमगधानां समप्रसङ्गे कुतः संन्यासावसरः ।

कैलासदासः—तर्कि भवान् पत्रिकां हित्वा खड्गं गृह्णाति । यशोपवीतं विहाय ननु शरासनं परिगृह्णाति ।

कालीप्रसादः—अपसरतु भवान् सार्धपरायणः संन्यासी । देवी मन्दाकिनी समरोपता । अतस्तत्पिताऽयोध्यापतिर्महाराजश्चण्डप्रतापोऽत्याहितं परिहर्तुमत्र संप्राप्तः । तत्कुतो विवाहमङ्गलं कुतश्च पौरोहित्यम् । समये खड्गग्रहणमप्यवश्यं भवेत् ।

कैलासदासः—तर्हि देवीं हिमानीमुपसृत्य बदरीनाथाश्रमं प्रतिनिवर्तितुमनुशा याचे । पुनः प्रष्टुं विवाहमङ्गले प्रत्यागमिष्यामि । किं क्रियते । सर्वं दैवाधीनमेव ।

दैवं यदीयमिह निर्घृणतां वृणोति

प्राप्नोति स प्रतिदिनं विपदां प्रणालीम् ।

दीर्घप्रवासमनुभूय समागतोऽहं

व्यर्थश्रमो न हतवान् मम निर्घन्तव्यम् ॥ १ ॥

(निष्क्रान्तः ।)

कालीप्रसादः—कष्टं सर्वं समापन्नम् । एको विवाहविवेको द्वयो राष्ट्रयोर्विग्रहाय प्रभवति । हिंसाऽहिंसयोर्द्वन्द्वं प्रवर्तयति । आत्मानं रिपुवदाचरयति । मम कर्मवादिनश्च संन्यासवादिना सह कलहं कारयति । त्रियं समरशूरा विदेधाति । वीरमयोभ्यापति न्यस्तशस्त्रं संपादयति । धिगिमां जनरीतिम् ।

यथाऽऽस्वाद्यं सौख्यं जनपदभृतं हर्म्यसुलभं

स्थिता संनद्धा सा समरपरिपाटीमनुगता ।

प्रजाप्राणं कार्यं रिपुविद्वलनैर्येन स नृपः

स्वकर्तव्ये मूढो विचलितमना भ्रान्त्यति पुनः ॥ २ ॥

(निष्क्रान्तः ।)

[ततः प्रविशति निजशिबिरे वीरवेषेण संचरन् दुर्गेश्वरो गृहिः पाटलिपुत्रम् ।]

दुर्गेश्वरः—देवी मन्दाकिनी सत्यमेव समरमवतीर्णा । अतो विपदि निपतितोऽहम् । यदि सैन्यं गृहीत्वा यद्गान् निवर्ते तर्हि ललनया परभूत इति कलङ्कः । यदि रणप्रसङ्गं करोमि तल्ललनया सार्धं मुच्यतेऽयं बह्नेश्वर इत्यपि जनप्रवादः । न जाने का गतिः समुचितेति ।

सुधांशुनृपतेर्वचो न च मया यतो विस्मृतं

न हातुमय संगरं खलु विना जयादुस्सह्ये ।

कथं च वत संमुखीं परिविलोक्य मन्दाकिनीं

शरात्मम धनुः क्षिपेदहह कोमलाङ्गयास्तनौ ॥ ३ ॥

[इतस्ततो विपण्यमनसा संचरति । द्वारपालः प्रविशति ।]

द्वारपालः—देव, अयोध्यापतिद्वारि समुपस्थितः । 'निःशस्त्रोऽहं दर्शनं याचे' इति प्रीति । अतः परं देवः प्रमाणम् ।

दुर्गेश्वरः—सत्यमेवं प्रवेशय ।

[द्वारपालो निष्क्रान्तः । ततः प्रविशति राजा चण्डप्रतापः ।]

राजा—यद्गाराज, वन्दे ।

दुर्गेश्वरः—राजन्, न ममतो वन्दनापेक्षा । आशिषं प्रार्थये ।

(साञ्जलिः प्रणमति ।)

राजा—कामाशिपं भवते दातुं समर्थोऽहमधुना ।

दुर्गेश्वरः—केवलं 'विजयस्व' इति ।

राजा—यदा मन्दान्या मन्दाकिनी भवत्संमुखं समरे प्रत्यासन्ना तदा विजयस्तेत्याशिपं कथं भवति वितराणि ।

मन्दाकिनीं वीक्ष्य तथा भवन्तं

जयाशया शस्त्रसुसज्जसैन्यम् ।

काङ्क्षामि नास्मिन्नजयं जयं वा

यद्भावनेर्नाथ शरैरयाहम् ॥ ४ ॥

तथापि भवदायुरपि विजयि भवितुमर्हति । अतः कथयामि यत्स 'चिरं विजयस्व' इति ।

दुर्गेश्वरः—किमुद्दिश्य भवदागमनम् । उपविशत्वयोष्यापतिः । यद्वोचते तद्वदितव्यम् भवत्सैन्या कृतार्थो भवत्वयं जनः ।

राजा—वङ्गराज, जानासि मेऽवस्थाम् । अवमाननिरासापेक्षया भवता मगधा अस्मिन् क्रान्ताः । मगधराजोऽर्हिसात्रत इति विदितमासीद् भवतः । तथापि मन्त्रेण निजेप्सितं साधयितुं न यतितं भवता ।

दुर्गेश्वरः—अवमानानन्तरं कुतो मन्त्रः ।

अवमानेन रुधिरं यस्य नोच्छलति स्वयम् ।

योऽथ मन्त्रयते मन्त्रं न स जीवन् नरो नृप ॥ ५ ॥

राजा—तथा च मगधभयं दृष्ट्वा मगधाधिदेवता मत्पुत्री मन्दाकिनी प्रजाः समाश्वास्य, अर्हिसां कुलव्रतं समुत्सार्थं, वीरोचितेवपं परिधाय च, सेनाप्रमुखत्वेन समराङ्गण-भवतीर्णा ।

दुर्गेश्वरः—विदितमेवैतत् ।

राजा—प्रजानां प्रियं कर्तुमक्षमो निजजायां युद्धाभिचारयितुमशक्तवन् मगधराजः सुधाशुर्निजराज्यत्यागं कृतवान् । सर्वसत्यागेनासावर्हिसात्रतरक्षणे दक्षोऽभवत् ।

दुर्गेश्वरः—आश्चर्यम् ।

अहो राज्यत्यागं मगधपतिरेवं विहितवान्
अहिंसापूर्त्यर्थे परिहृतमनेनेह सकलम् ।

राजा — नैतावदेव । निजभार्याप्रेम्णा कलत्रसंबन्धिकर्तव्यचिन्तया हिंसापरिहारलालसः
स किं कृतवानिति ज्ञातं किंचन भवता ।

दुर्गेश्वरः — न हि न हि ।

स्वभार्याप्रेम्णाऽसौ नरपतिविशेषश्चरितवान्
यदन्यत्तच्छ्रोतुं हृदयमिदमोत्सुक्यनिश्चितम् ॥ ६ ॥

किं स महात्मा समाचरितवान् ।

राजा — स मन्दाकिनीमुपसृत्याभिहितवान् । 'देवि, मत्कृत्येन कुपितो वज्रेश्वरो मगधान-
भिधावति । भवती चाहिंसाप्रतान्मगधसंरक्षणं श्रेयो मन्यते । काचन हिंसाऽपरि-
हार्येत्यङ्गीकरोति ।—

दुर्गेश्वरः — ततस्ततः ।

राजा — अतो राज्यत्यागेन प्राकृतप्रजास्वेक इवाहं मगधराज्ञी प्रार्थये । राष्ट्रसार्थं भ्रामं
कुलं घापि त्यक्तुं शास्त्राज्ञा । तन्मे वधमादिश्य वज्रेश्वरशान्तिं मगधरक्षणं
बह्वर्हिंसान्तपरिहारं च साधयेति ।

दुर्गेश्वरः — अहो, अद्भुतमहानुभावत्वं राजर्षेः । ततस्ततः ।

राजा — तदवलोकयितुमसहमानः, सुधांशुं मन्दाकिनीं च कृतनिश्चयात्परावर्तयितुमक्षमश्चाहं
भवत्सकाशमेकाव्री संप्राप्तः ।

दुर्गेश्वरः — यदतु शीघ्रं भवान् किमहं करवाणीति ।

नेदं सहां यद् विना सन्निमित्तं
नाशं यायाज्जीवनं चारुशीलम् ।
मार्गं राजन् कंचिदप्यादिशेर्मे
रत्नं यत्नेर्दुर्लभं नित्यरक्ष्यम् ॥ ७ ॥

राजा — अलं वैरव्येन । अनेनैव हेतुनाहमत्रोपेतः । भवान् न संबन्धित्वेनाभिमत इति
यदता मगधराजेन भवानवमत इति सत्यं विदितमेव मे । तथापि मम कन्या

मन्दाकिनी मा दुःखमाग्भवत्विति मे मनीषितम् । न चाहं मगधराजं तस्याहिंसा-
प्रताद्विचालयितुमुत्सहे । नापि च मगधनाशं प्रजाघातं वा वान्छामि ।

दुर्गेश्वरः—अतः किं क्रियते राजन् ।

राजा—अतो भवच्चरणाम्याशमर्थित्वेनोपयामि ।

दुर्गेश्वरः—किं कृत्वा भवदमीप्सिते सहायो भवेयम् ।

राजा—देवी हिमानी शिबिरे स्थापयित्वाऽहमागतः । न सा जानाति ममाग्रागमनं, तत्र
प्रयोजनं वा ।

दुर्गेश्वरः—किमेतद्रहस्यम् ।

राजा—भवान् स्वावमाननिष्कृतिमीहेतुः । मगधराजपराजयादपि न सा लभ्येत । यतो
यावत् स संबन्धित्वेन भवन्तं न स्वीकरोति तावज्जयपराजयाभ्यां हिंसाऽहिंसा-
योरधोत्तरत्वं न सिध्येत् ।

दुर्गेश्वरः—सत्यमाह भवान् ।

राजा—अत एवेयमभ्यर्थना ।

दुर्गेश्वरः—क्व नाम ।

राजा—अहं भवन्तं जामातृसंबन्धेनानुरूपं मन्ये । नाथ सन्देहः कार्यः ।

दुर्गेश्वरः—अनुगृहीतोऽसि ।

राजा—नापि च भवान् मन्दाकिन्या सार्धं युद्धं कृत्वा जयेन वापजयेन वा संमानं लभेत ।

दुर्गेश्वरः—एषैव ममापत्तिः ।

राजा—अतोऽहं कालिन्दीं भवते समर्पयामि । अथ च भवदवमाननिष्कृत्यै मेऽप्योष्या-
राज्यमपि भवत्पादयोरर्घ्यत्वेनार्पयितुं सज्जोऽसि ।

दुर्गेश्वरः—न हि न हि । न ह्येवं संभवेत् ।

राजा—भवता च मगधयात्रा समापयितव्या ।

दुर्गेश्वरः—कथं तद्भजना, प्रणयप्रज्ञाश्च पत्न्येभ्यः ।

राजा—युद्धपरिहारेण सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु ।

दुर्गेश्वरः—कथं च मगधेश्वरो मन्येत ।

द्वारपालः—(प्रविश्य) देव, मगधेश्वरः स्वयमेव द्वारि समुपस्थितः सेनापतिना निगृहीतो
भवदर्शनं याचेत ।

दुर्गेश्वरः—कथं मगधेश्वरः ।

राजा—सुधांशुरत्रागतः ।

द्वारपालः—एवमेव देव ।

दुर्गेश्वरः—प्रवेशयैनं सनहुमानं बन्धहीनम् ।

द्वारपालः—यथाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः ।)

सुधांशुः—(प्रविश्य) अत्रागतोऽहं भवत्सेनापतिना निगृहीतः । भवद्दर्शनार्थमेवागतोऽहं यद्गणराज । (राजानं प्रति) राजन् अभिवादये ।

दुर्गेश्वरः—अपि कुशलं भवतो मगधराज ।

सुधांशुः—परचक्राभिक्रान्तो राजा कथं कुशली भवेत् । तथा च नाहं राजा । राजपदं परित्यक्तं मया यद्गणराज ।

दुर्गेश्वरः—कथमिव ।

सुधांशुः—आसीन्मे विश्वासो यन्मयि ज्ञासति मगधानर्हिंसाव्रतेन, न कोऽपि नृपतिर्मगधानमियास्यति । यतो न मगधाः परामिघातलालसाः । न तु मया सम्यग्ज्ञातं यन्ममैवाचरणेन मगधाः संकटग्रस्ताः स्युः ।

राजा—कथं भयदाचरणेन ।

सुधांशुः—मयोक्तं हिंसां स्वीकुर्वन् राजा दुर्गेश्वरो न संबन्धित्वेनानुरूपोऽभिमतो वेति । तत एवेदं मगधानां रिपुमयं समुत्पन्नम् ।

राजा—अस्तीदं सत्यमेव ।

सुधांशुः—तथापि प्रजापालकेन राज्ञा स्वमतं दुरभिमानेन नानुष्ठेयं नोद्यार्यं वा । एतद्यु मयाधुनैरोपलक्षितम् । मम वचनान्मगधदुरितं संजातं वीक्ष्य, यद्गणराज, मया मगधराजपदं त्यक्तम् । अर्हिंसाव्रतं च पालयितुं निश्चितम् ।

दुर्गेश्वरः—नैवंविधा राजानो दृश्यन्ते ।

विरलाः पुरुषा भवाद्दशा जनतार्ये निजगौरवत्यजः ।

प्रतपालनवक्ष्णां कलौ न हि कश्चिद् शृणुते प्रशासकः ॥ ८ ॥

न पुनर्ज्ञापतेऽग्रागमनेह तु ।

सुधांशुः—शृणोतु भवान् । अहिंसाप्रतेन भवन्तं पाटलियुगप्रवेशेने निमग्नयितुं मे मनीषाऽऽसीत् । न तु तन्मम मन्त्रिमण्डलेन मगधराज्ञा वाऽऽदृतम् । तैः सर्वैर्मगधानां संरक्षणं बलादारब्धम् ।

दुर्गेश्वरः—दृष्टमेतत् ।

सुधांशुः—सर्वप्रजासु मे खेदः । न च तामिरपराद्धम् । अपराधी त्वहमतो भवत्पुरतः समुपस्थितः । विज्ञापये च । न भवतो भगवाः श्लोषकारणम् । अतो न मगधप्रजाः पीडयितव्या भवद्दलं च वृद्धान् प्रति नेयम् । यच्छासनं मम कृते भवानाज्ञापयति तन्मया शिरसा धारणीयम् ।

नाहं भीतो दण्डनाद् भूप कस्मात्

सर्वो प्राह्यः कर्मणां मे विपाकः ।

श्लाघ्यं नैवं निष्प्रमादस्थितीनां

पीडां कर्तुं मागधीनां प्रजानाम् ॥ ९ ॥

दुर्गेश्वरः—श्रूयते देवी मन्दाकिनी मगधमलं सगरे नयतीति ।

सुधांशुः—यदा भवतः सेना वृद्धान् प्रतिगच्छति तदा न समरावसर एवावशिष्येत् ।

दुर्गेश्वरः—यद्यपि भवानस्माभिर्बन्धनागारे क्षिप्तस्यापि न खलु मगधसेना युद्धं न करिष्यति ।

सुधांशुः—नाहमधुना मगधराजः । देवी मन्दाकिनी न मे शासनं मन्यते । न वाऽहिंसा-प्रते स्मिरा सा । तथापि मगधाभिरक्षणमेव तस्या मनोगतम् । यदि परचक्रमयं निरस्तं तन्मन्ये न युद्धं प्रसज्येतेति ।

दुर्गेश्वरः—यदि न भवान् मगधराजस्तत्कथं भवद्बन्धने विश्वसितव्यं मगधा न युध्येरन्निति ।

सुधांशुः—वृद्धराज, मगधान् युद्धात्परवर्तयितुं शक्नुयामिति मे विश्वासः । यच्छासनं मम कृते भवता संकल्पितं तद् यदि युद्धविरामानन्तरं भवान् विदध्यात् तर्हि मगधसेनासंमुखं मम देहं स्थापयामि । मन्ये न मगधराज मम वपुषि प्रवर्तेर-न्निति । न वा देवी मन्दाकिनी—

द्वारपालः—(प्रविश्य)—मगधराज्ञी समुपस्थिता प्रतीहारभूमौ ।

दुर्गेश्वरः—शीघ्रं प्रविशतु ।

द्वारपालः—ययाज्ञापयति देवः ।

(निष्क्रान्तः । मन्दाकिनी प्रविशति ।)

दुर्गेश्वरः—स्वागतं मगधराज्ञ्यै ।

मन्दाकिनी—नाथ, भवान् किमत्र कुरुते ।

सुधांशुः—मगधसंरक्षणमहिंसानुष्ठानं च ।

दुर्गेश्वरः—किमागमनप्रयोजनं देवि शत्रुशिबिरे ।

मन्दाकिनी—वज्राधिपो न मे शत्रुः । तात, कथं भवानत्र तिष्ठति ।

राजा—मया प्रथमो जामाता रक्षणीयो द्वितीयश्चार्जनीयः । द्वयो राष्ट्रयोः कलह उपशमनीयः । कन्या साहसालरावर्तनीया । अन्यस्याश्च विवाहः संपादयितव्यः ।
हिंसाहिंसाविवादश्च शान्तिं नेयः । इतीयं मे कर्तव्यपरंपरा ।

मन्दाकिनी—तदेव च सर्वमेकपदे विधातुं ममोपक्रमः । तथा च मया मगधानां राजा पुनरर्जनीयः ।

राजा—साधु । वत्से, साधु ।

मन्दाकिनी—वज्रराज,

भवदग्नीप्सितमत्र 'सुधांशुना

वचनमुक्तमतोऽस्य विनिष्कृतिः' ।

मगधराज्यमनाग इति क्वचिन्

न समराय भवेद् भवतः स्पृहा ॥ १० ॥

अतो मगधराजराज्यत्यागानन्तरमपि, अस्ति युद्धे भवदासक्तिः ।

दुर्गेश्वरः—न कदापि युद्धेऽभूदासक्तिर्वज्रराजस्य । देवि, यैः स्वव्रतत्वेनाहिंसाऽऽहता तैरेव मन्येतेऽन्ये सर्वे हिंसावादिन इति । नैतत्सत्यम् । स्वाभिमानसंरक्षणं न हिंसात्वेन गण्येत मया ।

प्रतिनिधिर्ननु वज्रनिवासिना-

मवमतो मगधैः किमु सहाते ।

न हि मया समरस्त्वभिनन्दितो

न च तथा स कदापि तिरस्कृतः ॥ ११ ॥

अतो न मेऽकारणसमराय स्पृहा ।

मन्दाकिनी—तर्हि सन्धिप्रस्थापनं मुकरं मन्ये । कथं नु मन्येत भवान् स्वाभिमानं
सुरक्षितं कथं च सन्धिः साधितः स्यात् ।

दुर्गेश्वरः—ननु सर्वसमर्था भवती मगधप्रतिनिधित्वे ?

मन्दाकिनी—अथ किम् । मगधराजेन स्वेच्छया राजपदं दूरीकृतम् । मगधहितं तथैव
साधयामीत्यस्य भावः । अहमेव मगधशासिकेदानीम् । राष्ट्रीपदादेव मगधसंकटं
निवारयामीति मे निश्चयः ।

दुर्गेश्वरः—तर्हि मन्यते भवती ।

मन्दाकिनी—यद्भ्राज,

सेना प्रयातु भवतो निजबद्धदेशं

युद्धं च यातु विलयं जनहानिहेतु ।

दुर्गेश्वरः—कथमेतत् संभवति ।

मन्दाकिनी—

नोचेद् रणाय मगधा अभियान्तु यज्ञै-

यद् भावि तद् भवतु भो नियतीच्छयेव ॥ १२ ॥

यद्रोचते तद् वृणोतु भवान् ।

दुर्गेश्वरः—मगधराजः सुधांशुरप्यत्रोपस्थितः । स किमपि यच्छासनं स्वीकर्तुं बद्धपरिकरः ।
तथैव भवत्सिताज्योप्यापतिः सर्वसंकटात् तारयितुं कृतनिश्चयोऽग्नं वर्तते ।
किमन्यद् वान्छितं स्थानम् ।

मन्दाकिनी—तर्हि कर्तुं समीहते भवान् ।

दुर्गेश्वरः—प्रतियातु भवती पाटलिपुत्रम् । शुद्धविरागं चोद्घोषयतु । मम सेना बह्वान्
प्रतियासति ।

मन्दाकिनी—कथं तु भवदवमाननिष्कृतिः ।

दुर्गेश्वरः—मगधराजः सुधांशुरयोप्यापतिश्च राजा चण्डप्रतापो मया सह बह्वान् गमिष्यतः ।
तत्र यच्छासनं समीचीनं मन्यामहे तद्वितरिष्यामः ।

मन्दाकिनी—ज्ञातमेव भवता यन्मगधराजः सन्निधनेऽपि सिद्धः । न पुनर्मगधप्रजास्तं
दूरीकर्तुमनुमन्येरन् । मगधसिंहासनं तस्य कृतेऽद्यापि शून्यं तिष्ठति । यदि

द्वितीयोऽङ्कः ।

भवान्हुलिमात्रमपि मगधराजं व्यपनयेत्तन्मगधसेना बुभुक्षितव्याघ्रीवद् वङ्गबलं
व्यापादयिष्यति । भवान् मगधभूमौ वसतीदानीम् । न वङ्गभूमौ । न मगधेभ्यो
निर्गन्तुं भवद्वलमलं स्यात् । अतः—

प्रतिचलतु वः सेना वङ्गान् विना मगधेश्वरं
जनपदपथे लप्स्यन्तेऽर्थास्तथा मगधावनेः ।
यदि तु भवता सार्धं राजा बलात्किल नीयते
निखिलपृतना वङ्गानां सा क्षणान्न भविष्यति ॥ १३ ॥

दुर्गेश्वरः—तर्हि युद्धमवश्यं भावि ।

मन्दाकिनी—तथा च यदि मे पिता भवद्वन्धस्य इतः प्रयाति तदयं मे खङ्गस्तावन्न
शान्तिमियाद् यावन्न स भोचितः ।

दुर्गेश्वरः—तत्कथं भवती मन्यते युद्धविरामसंभवम् ।

मन्दाकिनी—यदि भवान् मगधराजं मुञ्चेत् तथा चायोध्यापतिं न बन्धे क्षिपेद् यदि
च भवत्सेना वङ्गान् प्रतिनिवर्तेत तर्हि—

दुर्गेश्वरः—(सोत्कण्ठं) किं तर्हि—

मन्दाकिनी—तर्हि मगधराज्ञी सुधांशुपत्नीयमयोध्यापतिदुहित्वा भवद्वन्धे स्थातुमनु
मन्यते । मम पितुः कृते, मम पत्युः कृते, मम राष्ट्रस्य कृते च मम जीवितं
भवदहस्ते न्यासीक्रियेत । यदा च कालिन्दी भवत्पत्नी भवेद् भवाश्च मगधराज-
संबन्धी स्यात्तदैव मगधान् प्रतियास्यामि भर्तारं पितरं च द्रक्ष्यामि ।

सुधांशुः—(उत्थाय) नैतत्संभवति ।

राजा—न धृतपूर्वमेतत् । न च संभवनीयमपि ।

दुर्गेश्वरः—तर्हि कुर्यान्मगधराजः । मह्यं रोचते निवेदनमिदं देव्याः । तद् प्रवीतु
मगधराज, एवं कृते किं संभवेत् ।

सुधांशुः—कुलप्रतिष्ठारक्षणार्थमभिसमक्षपरिणीतायाः स्वामिन्या दुरितनिराणार्थमेकमेव
संभवेत् । वङ्गराज, नैतदनुष्ठेयम् । अहं वङ्गान् नेयः ।

राजा—अहमत्र तिष्ठामि । वङ्गराजशासनं परिपालयितुं समुत्कण्ठितोऽहम् । माज्य-
भित्तयस्तु भवान् वङ्गराज ।

दुर्गेश्वरः—यदि मच्छासनमनुमतमनुष्ठेयं च भवतां तदा देवीयं मया सार्धं बन्दित्रेण वद्वान् गच्छतु । मगधराजश्च पुनर्मगधसिंहासनमलंकरोतु । भविष्यति पुनर्मेलनमेतयोः कालिन्दीविवाहमङ्गलसमये ।

सुधांशुः—यद्गाराज, भवान्निजावमाननिष्कृतिं मार्गयति । सोऽवमानो मया कृतः । यच्छासनं भवानत आज्ञापयति तदङ्गीकर्तुं बद्धपरिकरोऽहमत्र । किमन्यदन्विष्यते ।

राजा—अहमपि सूर्यसंशयविच्छेदनाय भयच्छसने स्थितः । तत्सर्वथा मा मन्दाकिनीं बन्धे निक्षिपतु भवान् ।

दुर्गेश्वरः—मगधराजो भवांस्तथा देव्यपि मच्छासने स्यातुं स्पृहयन्ति । अतो यामाज्ञामहं वितरामि तामनुष्ठातुं सुलभमेव ।

राजा—आज्ञापयतु भवान् ।

दुर्गेश्वरः—यन्मया भाषितपूर्वं तदेव पुनरुच्चारयामि । मगधराजो मगधसिंहासनमलंकरोतु निजार्हिमाव्रतं च पालयतु । अयोध्यापतिश्च स्वराज्यं प्रतिनिधृत्य कालिन्दी-विवाहमङ्गलार्थं प्रयतताम् । देवी मन्दाकिनी मया सार्धं बन्धस्था वद्वान् यास्यति । मगिनीविवाहमङ्गलसमये च प्रतिनिवर्तिष्यते ।

मन्दाकिनी—गृहीतं यचः । नाथ, मगधराजघानीं प्रविश्य सिंहासनमलंकरोतु राजदण्डं च धारयतु भवान् । तात, अभिवाद्ये । कालिन्दीविवाहसज्जतां विदधातु भवान् । नाथ आमन्त्रये । सुखिन्यहमधुना ।

क्षणोऽयं मङ्गाग्वादुदित इह यन्नाथचरणे
पुनः स्थाप्येते ते मगधपतिसिंहासनतले ।
तथाऽयोध्यानाथः परिभवपदान्मोचनमितो
न वा युद्धं कार्यं परिणयसुखं मे स्वसुरपि ॥ १४ ॥

सुधांशुः—पूर्वमेव गदितं मया नैतत्संभवेदिति ।

कुतो राजा जायां रिपुबलहतां क्षत्रकुलजः
सहेत प्रज्ञावानपरिहततेजाः परिभवम् ।
अहिंसा हिंसा वा नृपतिचरितं दूषणयुतं
न शक्ता राक्षि स्याद् भुवनदुरितं शंसितुमिह ॥ १५ ॥

दुर्गेश्वरः—श्रुतमस्माभिरेतत् । न पुनर्जायते किं करिष्यति मगधराजः ।

सुधांशुः—किं करिष्यामि । शृणोतु भवान्—

शस्त्रं वृणोमि, मम राजकुलप्रतिष्ठां

रक्षामि तूर्णमपहाय कुलप्रतिज्ञाम् ।

जानामि शान्धतमहत्तरतां कुलस्य

स्यात् खण्डितव्रतचितिः पुनरेव लोके ॥ १६ ॥

दुर्गेश्वरः—न तर्हि व्रतं पालयेन्मगधाधिपोऽर्हिसापरम् । अस्माकमप्येतदभिप्रेतम् ।
नेतः किञ्चित्कार्यमन्यत् । देवी मन्दाकिन्यपि मा मया सार्धमागच्छतु ।
अयोध्याधिप, स्वैरे विहर्तुं प्रभुर्मवान् ।

राजा—तद्वयं धन्याः । किमर्थं तर्हि वङ्गगमनं भवतोऽधुना । अयोध्यां गत्वा विवाहं
संपादय वङ्गाः प्राप्तव्याः ।

दुर्गेश्वरः—राजन् प्रथममेव मया संकल्पितं यावन्न मगधेश्वरो विवाहमनुमन्यते न
तावद्विवाहमङ्गीकुर्याम् ।

हिमानी—(प्रविश्य) हता वयं नाथ । प्रनष्टा कालिन्दी ।

सर्वे—कथमिष ।

हिमानी—तस्या अत्र आनयनार्थं प्रेषिता भवता वृत्ताः सैनिकाश्च । मार्गे तु श्रुतं तया
तस्याः कृते मगधराजस्य राज्यत्यागो मन्दाकिन्याश्च समरप्लवनमिति । मा
मत्कृतेऽयं व्यतिकरो भवेदिति प्रयागतीर्थे तया गङ्गाप्रवाहे देहः क्षिप्तः ।

सर्वे—हा धिक् । हा धिक् ।

दुर्गेश्वरः—किमिदं दारुणं समापतितम् । हतदुर्दैव वञ्चिता वयं भवता ।

राजा—कालिन्दी मन्दाकिनीप्रवाहे निमग्ना । हा कालिन्दि ।

मन्दाकिनी—सर्वपरिश्रमा व्यर्थत्वं गताः ।

हिमानी—हा पुत्रि । (मूर्च्छति ।) (अन्ये ता परिचरन्ति ।)

३

[वज्रराजधान्यां निजप्रासादे विमनायमानो दुर्गेश्वर इतस्ततः संचरति ।]-

दुर्गेश्वरः—(आत्मगतम्) कालिन्दि, त्वत्कृते सर्वोऽयं समुद्यमः समारब्ध आसीत् । कथं स व्यर्थोभूतः । कुत्र ते जीवनम् । कुतो वा पुनर्दर्शनम् ।

दैवेन दुर्घिलसितेन हि विप्रलब्धाः

सख्यं वर्यं; न सरला हतदैवनीतिः ।

कस्मान्मया तु भवती परिवीक्षिताऽपि

श्रेयोऽभविष्यदथ मे जलमज्जनेन ॥ १ ॥

अथवा,

साफल्यं नयने गते नु भवतीं कामं निषीय प्रिये

न स्पर्शस्तु विमोहवानधिगतो मद्बाहुपाशेन ते ।

निःश्वासो न तवाधरे निपतितो मे सौख्यमन्दानिलो

न स्वन्धोऽपि तथा कृतः पुलकितो मूर्धोपधानादसौ ॥ २ ॥

ममप्रेममूर्तीनां कुतः शान्तिः । प्रिये, त्वयापि कथमेवं विहितम् ।

कथमेकपदे जलाशये
मृदुदेहो निहितस्त्वया प्रिये ।
अपि गाङ्गजलं हि निर्घृणं
निदधे रोधसि तं न यत्पुनः ॥ ३ ॥

न मे राज्यस्य स्पृहा । न जीवितस्य वापि । किमर्थं युद्धस्य दारुणः परिपाकः ।
(ततः प्रविशति पुष्पहस्तः कैलासदासः । दुर्गेश्वरं प्रणम्य तस्मै पुष्पं समर्पयति ।)
यथेदं सुकुमारं कुसुमं तथैव नरजीवनम् । क्षणमात्रमाशासुरज्ञानं प्रदर्श्य म्लायति ।

कैलासदासः—महाराज, सत्यमाह भवान् ।

न रूपं कुसुमानां वा नराणां वा चिरं भवेत् ।
ज्ञानसंन्यासपादाभ्यां नित्यात्मानं ब्रजेन्नरः ॥ ४ ॥

दुर्गेश्वरः—कथं त्वन्नागतो भवान् ।

कैलासदासः—प्रेषितोऽहं देव्या हिमान्या भवद्विमर्शाय ।

दुर्गेश्वरः—को विमर्शो नः । हिमानीदेव्या निजकन्याविलोपः सख्यते धीरभावेन ।

कैलासदासः—दुःखविलयनेऽस्त्यभ्युपगयो महाराज ।

दुर्गेश्वरः—को नाम ।

कैलासदासः—सर्वं दुःखं संसारिजनस्य भवति । नैव दुःखं संन्यासिनः ।

दुर्गेश्वरः—अप्यस्ति सुखं संन्यासिनः ।

कैलासदासः—यत्र यत्र दुःखमावस्तत्र तत्र सौख्यमेव ।

न दुःखं न सौख्यं न भीतिर्न शङ्का

न हर्षश्च भव्यो न वासा अमर्षः ।

स्थिरं शान्तं केवलं ब्रह्म शान्तं

चिरं देव संन्यासिनो नित्यमुक्तम् ॥ ५ ॥

दुर्गेश्वरः—अहमपि मन्ये न संन्यासिनो दुःखं नापि च सुखम् । को लामोऽसिञ्जीवने ।

अतो यस्य सुखमिष्टं तेन दुःखं सोढव्यमेव ।

कैलासदासः—संन्यासाद् भगवता गीता ब्राह्मी स्थितिः प्राप्यते ।

दुर्गेश्वरः—कथं पुनर्नरपतिना संन्यासिना भवितव्यम् । को राज्यशासनं कुर्यात् ।

(कालीप्रसादः प्रविशति । दुर्गेश्वरं प्रणम्य तस्मै पद्माग्रफलं प्रयच्छति ।)

कालीप्रसादः—प्रेषितोऽहं भवत्सकाशमयोध्यापतिना कुशलं प्रष्टुम् । आग्रफलं च तेनोपायनीकृतं भवदर्शये । उक्तमपि यथेदं स्वादुरसेन परिणम्य संतोषदायि भवति तथैव दुःखाम्लतां विमुच्य भवता राज्यकार्यं जनसंतोषाय विधेयमिति ।

दुर्गेश्वरः—आचार्यः कैलासदासो मां संन्यासिवेषे द्रष्टुमुत्कण्ठितः । तत्रैव दुःखसमाप्तिरिति तेनोपदिष्टम् ।

कालीप्रसादः—कथं राज्ञः संन्यासः । प्रजापालनं तस्यापरिहार्यमेव । यदि केवलं दुःखनाशोऽभिप्रेतस्तर्हि श्रुतिप्रणीतो विधिमार्गः समाचरणीयः ।

दुर्गेश्वरः—कथमिष ।

कालीप्रसादः—प्रभूतं यज्ञयागादि कर्मजातं श्रुतिविहितं कारणवशात् । इष्टापूर्तादि विधेयं महाराजेन ।

इच्छापूर्तेर्देव यज्ञस्य वेदिः

स्थानं गीतं साङ्गवेदैश्चिराय ।

अग्नौ सर्वं हूयते तत्र दुःखं

सौख्यं तस्माज्जायते यज्ञभाजः ॥ ६ ॥

कैलासदासः—मा मैवं विपथं नयतु भवान् ब्रह्मराजम् ।

नैवं कामः शाम्यते काममोगै-

राज्यासारैर्वर्धते बह्विरेभिः ।

कामान्दित्वा ब्रह्म विन्देत् योगी

जन्मव्याधिं कामकामी लभेत् ॥ ७ ॥

कालीप्रसादः—रे कैलासदास, कथं संन्यासं राज्ञः प्रशंससि । केन कार्यं प्रजापालनम् । देवर्षिपितृणामानृण्यं च कुतः संन्यासेन ।

कैलासदासः—संन्यासिन आनृण्यमेव ।

अनृणी ननु संन्यस्तो देयादेर्यैर्न बाध्यते ।

यो न चाञ्छति न द्वेष्टि नैव वस्य भवेदृणम् ॥ ८ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

कालीप्रसादः—रे संन्यासप्रिय, यदि तव पिता बालसंन्यासासीत् तर्हि कुतस्ते जन्म
कुतो वा संन्यासप्रवचनम् । एतावानेव संन्यासिनः प्रभावः । यदि संन्यास एव
सत्यं तर्हि व्यर्थं तव जननम् ।

दुर्गेश्वरः—सैवं विवादः । कर्माणि संन्यासं च यथाक्रमं यथाकालं चरित्वा मुच्यते नः ।

कैलासदासः—कर्माणि चरित्वा नध्यत एव सः । न कर्मिणां मुक्तिः ।

(राजा चण्डप्रतापो देवी हिमानी च प्रविशतः ।)

राजा—स्वस्ति बङ्गराजाय ।

दुर्गेश्वरः—राजम्, अभिवादये । देवि, अभिवादये । अलंक्रियेतामासने ।

हिमानी—आचार्य कैलासदास, प्रेषितो भवान्मया बङ्गराजविमर्शाय । न च प्रतिनिधृत्य
निवेदितं किंचिद् भवता ।

राजा—मया च प्रेषितः कालीप्रसादः । ननु बङ्गराजमनोविनोदने कुतः ।

दुर्गेश्वरः—कैलासदासाभिप्रायो मे संन्यासग्रहणं समुचितमिति ।

हिमानी—कथं भवतः संन्यासग्रहणम् ।

दुर्गेश्वरः—कालीप्रसादो मया यथं करयेत् ।

राजा—कालीप्रसाद, कैलासदास, उभावपि मूढौ । कस्य किं वक्तव्यमित्यपि न जानीते
भवन्तौ । तारतम्यज्ञानं विना न पाण्डित्यप्रयोगः शोभनः । उक्तमासीन्मया
बङ्गराजजन्मपत्रिकामधीत्य किञ्चित्कथयतामिति । किं संभूतमत्र ।

हिमानी—कालिन्दीजन्मपत्रिकामपि परोक्षितवन्तौ । कथं लाभः । नेतौ शास्त्रनिपुणौ ।

कालीप्रसादः—मया तु कथितमेव नैष विवादः संप्रेषत ।

कैलासदासः—मया लब्धा पत्रिकैवालीका । गृहस्वामी सुधस्तत्र कुन्मे पतितः ।

दुर्गेश्वरः—किमुक्तमासीद् भवता कालिन्दीग्रहपरीक्षणात् ।

राजा—स कथितवान् विवादः शिशिरर्तायशिन् भव्य इति ।

दुर्गेश्वरः—शिशिरर्तुस्तु शरब्ध एव ।

राजा—प्रारब्धगतिश्चिन्तनीया । गच्छता भवन्तौ निजकार्याय ।

(आचार्यौ निष्क्रान्तौ ।)

हिमानी—अपि कुशली बङ्गराजः ।

दुर्गेश्वर — यथाशक्ति कुशलस्थ एव ।

राजा — किञ्चिन्मनोविनोदनं पर्थनुष्ठेयम् । मृगयाविहारो मनः समादध्यात् ।

दुर्गेश्वर — न हि न हि राजन् । नातः परं हिंसाप्रकारकं मनोविनोदनं मे रोचेत ।

राजा — कथमिव ।

दुर्गेश्वर — केवलं ममाद्यमाननिष्कृतिपरं आचारो राष्ट्रद्वययुद्धेन परिणतः । तथा च मगधराजस्य राज्यत्यागः आपतितः । अन्ते च कालिन्दीविलयनम् । न पुनर्हिंसा माचरामि । शान्तं मनोऽहिंसामार्गं स्थापयिष्यामि । न युद्धाश्रयो मयेदानीं कर्तव्यः ।

अलं हिंसाविहारेण न युद्धाय मम स्पृहा

सर्वनागे परिणतिर्हिंसामाचरतो यतः ॥ १ ॥

राजा — निना युद्धं राष्ट्ररक्षणं न सुलभं स्यात् ।

दुर्गेश्वर — न युद्धमपि ननु सुरुम् । तथा च भवानयोध्यापतिस्तथा च मगधराजो मित्रत्वेन वर्तमानः । कुनोऽन युद्धावसरः । अन्यं कश्चन नृपस्त्रिराजैकमत्यादेव न युद्धाय प्रवर्तेत । न राजन्, मम हिंसाचरणमधुना । शमयुक्तविधादेन सर्वं पृथ्वीपतिसमस्या निरस्तः ।

(सुधाशु प्रविशति ।)

राजा — स्वागतं भवतो मगधराज ।

दुर्गेश्वर — कथं भवतः शस्त्रम् । (तेन परिहितं धनुः मृत्त्रादि निनाहृत्या दर्शयति ।)

राजा — ननु महदाश्चर्यमिदम् ।

हिमानी — ननु शस्त्रीरो युद्धचतुष्टये मगधराजः ।

राजा — तथापि शस्त्रं परित्यक्तमासीदहिंसाव्रतेन तेन ।

सुधाशु — शातं शातम् । न मयाऽहिंसाव्रतं परित्यक्तम् ।

दुर्गेश्वर — कथमयं वेषः ।

सुधाशु — न मयाऽहिंसाव्रतस्याभिप्रायः सम्यग्ज्ञातपूर्वं ।

राजा — कोऽयं नम्राभिप्रायः ।

सुधाशु — स देव्या मन्दाकिन्या प्रदर्शितः ।

हिमानी — चतुरैव मम कन्याः ।

दुर्गेश्वर — क एषोऽभिप्राय । मया त्वहिंसाव्रत स्वीकृतमिदानीमेव ।

सुधाशु — साधु । साधु । तथापि न मत्कृत प्रमादमाचरतु भवान् ।

दुर्गेश्वर — कोऽयं प्रमाद । कथं वा खड्गधनुर्घोरिणोऽहिंसा ।

सुधाशु — मया यत्पूर्वमहिंसाव्रत स्वीकृतं का तस्या परिणति । वङ्गराजेन निजावमानो मत इति प्रथमा । मम प्रजारक्षणविमुखत्वेन सम्यक्काले राज्यत्यागं प्रजापालन-
त्यागश्चेति द्वितीया परिणति ।

राजा — एवमेव निष्पन्नम् ।

सुधाशु — ततो मम पत्नी रणसमुद्धी जाता । निजस्थानं परिहाय केवलं प्रजाहिताय
तया पीडा स्वीकृता । पतित्यागोऽपि समाप्ति न तया परिगणितः । एव यस्या
रक्षणं मया कर्तव्यं सा मगधदेवता विपदि परिहीना भवेति तृतीया परिणतिः ।

हिमानी — बहुव्यथा सोढा मम दुहिना ।

सुधाशु — अतोऽपि बलवत्तरमन्यत् सजातम् । एतं व्यतिकरमसहमानया कालिन्दीदेव्या
गङ्गाया मञ्जनं स्वीकृतम् । यद्येषाऽहिंसाव्रतस्य परिणतिः, यदि हिंसायामेवाहिंसा
परिणमेत्, तत्कथं साऽहिंसा कथं वा तस्या व्रतत्वेन स्वीकारः ।

हिंसाफलमहिंसायाः सम्भवेन्न कदाचन ।

यत्रैव भासते नैषा सत्याहिंसा मतं मया ॥ १० ॥

राजा — साधूक्तम् ।

सुधाशु — अतो ज्ञातं मया हिंसाघातिनी भव्याहिंसा न हिंसापरिणामयती । अतो
बलवतोऽहिंसा मया स्वीकृता । न दुर्बलस्यातः परम् । हिंसाविघाताय यत्क्रियते
ऽहिंसाव्रतस्थेन, न तेन व्रतहानिरिति विदितमधुना । न हिंसेच्छया हिंसा कार्या ।
एतदेवाऽहिंसाव्रतम् ।

दुर्गेश्वर — एतदहिंसाव्रतमेव धारयामि । मृगयाऽपि वर्जिताऽत एव ।

सुधाशु — अधुना वङ्गराज, भवतः क्षम्यं याचे । मन्ये भवानेव कालिन्दीसमनुगुणं
पतिरमविष्यत् । तच्च ज्ञातमतिविलम्बात् । कुतोऽधुना देवी कालिन्दी । अतः
एव मा क्षन्तुमर्हति वङ्गराज ।

दुर्गेश्वर — न क्षमायाचनमेव युक्तं मगधराज ।

सुधांशुः—भवत्यप्यपराद्धं मया राजन्नयोध्यापते । भवद्दुहितृनाशयाहमेव निमित्तकारणम् । यत्प्रायश्चित्तं भवानाज्ञापयति तद्विधातुं सिद्ध एष देहः ।

राजा—गतं न शोच्यम् । यचेतावता सर्वदुरितं निरस्तं तर्हि साधु मन्तव्यम् ।

दुर्गेश्वरः—सर्वमितरत् संपद्येत । कुतः पुनः कालिन्दीजीवनम् ।

(मन्दाकिनी प्रविशति । तां पुरोहितद्वयमनुसरति ।)

मन्दाकिनी—(कैलासदासं प्रति) तदपि संभवेत् ।

दुर्गेश्वरः—किं संभवेत् । पुनर्जीवनम् ?

मन्दाकिनी—अयमाचार्यः पृच्छति । नाधुना कालिन्दीदेवी । तस्या जन्मपत्रिका तु तस्या विवाहमस्मिन् दर्शयति शिशिरतौ । कथमेतत्संभवेदिति ।

दुर्गेश्वरः—तत्कथं भवती वदति तदपि संभवेदिति ।

मन्दाकिनी—यदि जन्मपत्रिकैवं शास्त्रपूर्तं दर्शयति तत्र किं वयं कुर्याम । न तत्र यदि कालिन्दीविल्लेपः प्रदर्शितस्तदपि किं कर्तुं शक्यम् ।

कैलासदासः—(जन्मपत्रिका प्रदर्श्य) किञ्चिद्दुरितं दर्शितमत्र न तु तन्महदिति नावेदितपूर्वं मया ।

मन्दाकिनी—किं वाऽऽवेदितेनापि । भवतु तत् । सर्वेषामहमपराधिनी क्षमां याचितुमश्रमाता ।

दुर्गेश्वरः—भवती नन्वपराधिनी ?

राजा—नैवं वत्से । न त्वयापराद्धम् ।

हिमानी—न मे कन्याऽपराधिनीति वर्णयितुं कोऽपि प्रभवेत् ।

सुधांशुः—देवि, त्वयैव मत्तयनेऽञ्जनं प्रयुक्तम् । ममाहिंसाव्रतं नाधुनाऽन्धप्रकारकम् । भवती रणे प्रेष्याहं भवत्यां सुदूरमपराद्धः । तत्क्षन्तव्योऽहम् ।

जनहितपरा भूर्तिर्दृष्टा यदा रणरागिणी

मनसि न च ते हिंसालेशो न वाऽऽचरणे तथा ।

विदितमथ मे श्रेष्ठाऽहिंसारहस्यमतः प्रिये

चरणयुगलं याचे तस्मात्क्षमां मगधेश्वरि ॥ ११ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

मन्दाकिनी—यदा तु वज्राधिपो मा नेतुं प्रवृत्तस्तदा भवता युद्धसज्जतां प्रदर्श्य स प्रतिषिद्धः । युद्धमपि च विथान्तम् । नातो भवानपराध्यति । तदैव च मे नाथसम्यग्दर्शनं जातम् ।

यदा वलवृता विनिश्चितमता यशःसंगृता

स्थिता शिखरितायुता रुचिरमूर्तिरालोकिता ।

तदा हृदि कृतार्थता हि भवदीयतेजोभरै-

धृता, जयनिता क्षणाद्, अवसरः क्षमार्थं कुतः ॥ १२ ॥

राजा—साध्वभिहितं वत्से ।

मन्दाकिनी—अम्ब, तव कन्या मम रणवेशावधौ । तत्कथं मां न निविध्यसि ।

हिमानी—यत्कया कृतं तन्मगधराज्ञीपदस्य समुचितमेव । न तत्र मे रोषः ।

मन्दाकिनी—तात, नापि भवान् मे कुपितः ।

राजा—कुपितोऽहं वत्से, न तु भवत्यै । यदि कश्चन क्रोधार्यो मे, तदहं स्वयमेव । मयाऽऽहूतस्य वज्रराजस्यावमानो मत्प्रासाद एव समजायत । तत्कथं त्वा प्रमादिनी मन्येय ।

मन्दाकिनी—वज्रराज, भवत्समुखं रणे स्त्रित्वा साहसपनुष्ठितं मया । तत्क्षम्यतामियं ललनाया अमर्यादा ।

दुर्गेश्वरः—राज्ञीपदस्य प्रतिष्ठेयम् । नामर्यादा ।

मन्दाकिनी—ननु मन्ये कालिन्दीविश्वेपेन न कोऽपि भवता प्रीयते मां वापराधिनी गणयति । तन्मन्ये सर्वैर्भिनन्दितमेतद् घटितम् ।

स्वयं—शान्तं पापम् ।

मन्दाकिनी—तत्कथं न कोऽपि तस्या विवाहं वज्रराजेनापेक्षते ।

हिमानी—कुतो विवाहोऽधुना ।

मन्दाकिनी—तत्कथमेव पण्डितो वदति कैलासदासः शिशिरर्तौ कालिन्दीविवाह इति ।

कैलासदासः—न केवलं राजकन्याया अपि तु वज्रराजस्य हि ।

दुर्गेश्वरः—गता देवी कालिन्दी । नातो मे विवाहः ।

गता नेत्रानन्दा विगत इह मे जीवनरसो
धृतो मन्दाकिन्या रहसि बहताद् गूढनिलयम् ।
न लोकेऽस्मिन्यायात् प्रकटमथ सा दर्शनपथं
न वास्यार्तस्य स्यात् बलवदगदो विस्मृतिगुणः ॥ १३ ॥

कालीप्रसादः—मा मा वङ्गराज । भवद्विवाहो निश्चित एव ।

दुर्गेश्वरः—कथं कर्ममार्गिणः संन्यासिनश्चैकमत्यम् ।

राजा—तर्हि पौरोहित्यमुभयोरप्यभविष्यद् यदि विवाहः समपत्स्यत ।

सुधांशुः—हिंसाहिंसाविवेकोऽप्युभयोरवयोरधुना समानः । अतोऽपि वङ्गराजोऽस्म-
त्संबन्धी भवितुमर्हति ।

मन्दाकिनी—यथेवं तत्तथैव भवतु ।

दुर्गेश्वरः—किं कथं भवतु ।

मन्दाकिनी—तात, अम्ब, विवाहमङ्गलसज्जता विधीयताम् । अलं विपादेन । जीवति
कालिन्दी ।

सर्वे—जीवति कालिन्दी ?

दुर्गेश्वरः—अलं परिहासेन । क्व वर्तते कालिन्दी । कथं पुनर्जीवितमाप्स्यता ।

दग्धोऽङ्कुरः पट्टयमाप्नुयाद्वा

जलं वहत्यूर्ध्वमिव कचिद्वा ।

ननु प्रिया जीवितधारिणी सा

दैवाहिता वा मम वञ्चनैषा ॥ १४ ॥

मन्दाकिनी—कालिन्दी मन्दाकिनीनदीप्रवाहे पतितेति भवद्भिः श्रुता वार्ताऽस्तीका ।

सा मगधराष्ट्री मन्दाकिनीपरिवारे वेषान्तरेण रक्षिता । मयैवैतत्कारितम् । यदा

तु शुद्धं वङ्गराजेन सह मे प्रवृत्तं तदा स परिवारो मया ब्रह्मपुत्र्याः सरस्वत्या
हस्ते समर्पितः । तथा च स वङ्गान् प्रत्यानीतः ।

दुर्गेश्वरः—कुत्र वर्तते सा कालिन्दीदेवी ।

तृतीयोऽङ्कः ।

मन्दाकिनी — भवत्प्रासादसमीपमस्मिन्नित्थि एव सुस्थिता । न पुनरपराधिनीं मां कोऽपि
शासितुमीहते ।

कालीप्रसादः — कैलासदास, उभयोरपि पौरोहित्यमधुना ।

कैलासदासः — तथा च मम सुताविवाहोऽपि ननु ।

दुर्गेश्वरः — सर्वेस्तत्र गत्वा नेत्रसाफल्यमनुवर्तनीयम् । वङ्गराज्ञी भूत्वा देवी कालिन्दी
वङ्गाधिदेवताकालीपदं पूजयतु । स्वतन्त्र एवास्या मार्गो मन्दाकिन्या भवतु ।

राजा — तथास्तु ।

(सर्वे निष्क्रान्ताः ।)

॥ प्रार्थना ॥

यङ्गानां भाग्यलक्ष्मीः सुफलितमगधा ब्रह्मपुत्रीसहाया
कालिन्दीजीवनौघा मधुरजलबहा जाह्नवीशुद्धतोया ।
येन क्रीडाकृतेऽसा अहिविषकलुषा निश्चितासीद्वयस्या
वन्दे देवं मुकुन्दं तमघनतशिरा भारतैकात्मतायै ॥ १५ ॥

॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥

• • •

॥ समाप्तं कालिन्दीनाटकम् ॥

पद्यप्रारम्भः

प्रतिनिधिर्ननु
प्रतिसृष्टिविनिर्मातु
प्रमदाः प्रेमदाः सन्तु
भवदमीप्सितमग्र
मगधपतिना
मदभरेण
मन्दारकिर्नी वीक्ष्य
माता वित्तमपेक्षते
यदा बलवृत्ता
यदा संगरोडन
यदिह पुरुते
ययास्त्राय सौख्यं
यावच्चण्डप्रतापो

पृष्ठे

२४ युद्धं हानिकरं
३ वज्रानां भाग्यलक्ष्मी.
१३ वदामि सर्वं
२४ विरला पुण्याः
४ विस्मृत्य मगधेशो
९ शङ्खं वृणोमि
१९ शीतच्छायापेक्षया
६ साफल्यं नयने गते
३६ सुधाशुद्धपतेर्वचः
८ सेना प्रयातु
११ सेवा कृता
१८ हस्तं धनुः
१० हिंसा फलमहिंसायाः

पृष्ठे

१४
३८
३
२२
११
२८
९
२९
१८
२५
४
१३
२४

कालिन्दीसुभापितानि ।

- १ शीतच्छायापेक्षया सूर्यतप्तः
पान्थो नेयाद् गेहमभिप्रवीतम् ।
- २ मद्भरेण नरेण यदुच्यते
ननु बुधैर्वचनं तदुपेक्ष्यते ।
- ३ यदिह क्षुरते श्रेयो मत्वा पिता तनयाकृते
हितकरमिदं नान्यैः कैश्चिन्मतं तु हितार्थिभिः ।
अथ न स निराकर्तुं शक्तः स्वयं कृतमन्यया
प्रतिदिनमताश्विन्ताज्वाला शनैः प्रदहत्यमुम् ॥
- ४ प्रमदाः प्रेमदाः सन्तु सदनोपवनादिषु ।
मा तेषां मरणान्तं तद् दारुणं रणमज्जनम् ॥
- ५ कटाक्षक्षेपशुभ्रतां आनीयादङ्गना न वा ।
चापाकर्षं न परुषं समरे विस्मरिष्यति ॥
- ६ देवं यदीयमिह निर्घृणता वृणोति
प्राप्नोति स प्रतिदिन विषदां प्रणालीम् ।
- ७ अवमानेन रुधिरं यस्य नोच्छलति स्वयम् ।
योऽथ मन्त्रयते मन्त्रं न स जीवन् नरो नृप ॥
- ८ नेदं सहा यद्विना सन्निमित्तं
नाशं यायाज्जीवनं चारुशीलम् ।
- ९ रत्नं यत्नैर्दुर्लभं नित्यरक्ष्यम् ।

- १० विरलाः पुरुषा भवादृशा
जनताये निजगौरवल्यजः ।
व्रतपालनदक्षतां कलौ
न हि कश्चिद् वृणुते प्रशासकः ॥
- ११ कुतो राजा जायां रिपुबलहतां क्षत्रकुलजः
सहेत प्रज्ञावानपरिहततेजाः परिभवम् ।
अहिंसा हिंसा वा नृपतिचरितं दूषणयुतं
न शक्ता राशि स्याद् भुवनदुरितं शंसितुमिह ॥
- १२ स्यात् खण्डितव्रतचित्तिः पुनरेव लोके ॥
- १३ न रूपं कुसुमानां वा नराणां वा चिरं भवेत् ।
ज्ञानसंन्यासपादाभ्यां नित्यात्मानं प्रजेन्नरः ॥
- १४ न दुःखं न सौख्यं न मीतिर्न बाह्य
न हर्षश्च भव्यो न वासा अमर्षः ।
स्थिरं शाश्वतं केवलं ब्रह्म चान्तं
चिरं देव संन्यासिनो नित्ययुक्तम् ॥
- १५ नैवं कामः शाम्यते कामभोगै-
राज्यासारैर्वर्धते बहिरेभिः ।
कामान्हित्वा ब्रह्म विन्देत् योगी
जन्मव्याधिं कामकामी लभेत् ॥
- १६ अतृणी ननु संन्यासी देवादेयैर्न बाध्यते ।
यो न वाञ्छति न द्वेष्टि नैव तस्य भवेदणम् ॥
- १७ हिंसा फलमहिंसायाः संभवैश्च कदाचन ।
यथैवं भासते नैषा सत्याहिंसा मर्तं मया ॥
- १८ दग्धोऽङ्कुरः पाल्वमामुयाद्वा
जलं बहत्पृथ्वीमिव क्वचिद्वा ।

कै ला स क म्पः

**A Radio Play
in Three Acts
on Chinese Aggression**

S. B. Velankar

Kailasa-Kampa

गौरवोद्गमहाराय गुरगर्वप्रहारिणे ।

गीर्वाणवाग्निहाराय हरये गुरवे नमः ॥

All India Radio desired that I should write a play in Sanskrit on Chinese aggression for broadcasting, since all other languages used by them were busy on this theme. When I undertook to comply with this request, difficulties in my way promptly manifested themselves. It was, however, necessary to demonstrate the capacity of this ancient language of ours to treat a modern and an unusual theme. The result is an allegory in verse. This device got over some of the anxieties of the A I R. When the play was broadcast by them from Delhi on 4-8-1963 they indeed spoke of it as the first of its kind on the AIR.

The first two Acts depict the type of talk that was common during the different phases of Chinese aggression in diverse quarters. Act III contains an analytical statement of our policy and ends on the note on which the commoner ends his thoughts on this subject. I dare not call the finale a prognosis.

The entire scene is on Kailasa in Śiva's abode.

Some modifications have been made in the script in printing. But the total number of verses remains the same, the sequence of speeches has also not been changed, but those who acted the parts may suddenly find a changed expression at places. Hence this caution.

Mostly traditional metres have been used. These are अनुष्टुभ, इन्द्रवज्रा, उपजाति, उपेन्द्रवज्रा, औपच्छन्दसिक, कामदत्ता, द्रुतविलम्बित, पृथ्वी, भुजङ्गप्रयात, मन्दारान्ता, मन्दारमाला, मालिनी, वसन्ततिलका, शार्दूलविक्रीडित, शालिनी, शिखरिणी, सम्धरा and हरिणी. Verses 34, 57, 65, and 80 are in the traditionally unclassified metres and they have been named उमानाथ, सपात, नयन and शस्त्रसन्धि respectively. Change of metre at various places has a significance which can perhaps be appreciated only in recitation. Some experiments with the moods in metres have also been made.

Verses 3, 41, 42, 72 and 101 are songs sung in शंकरा, हमीर, यमनकल्याण, मंडाणाकानडा and कामोद Ragas. Verses 73 to 79 are in पादाकुलक matra metre and have been sung in दरबारी कानडा Raga. In addition, वसन्ततिलका in the प्रस्तावना has been sung in तोड़ी, Verse 1 (शार्दूलविक्रीडित) in भूप, Verse 4a (हुतविलम्बित) in मिश्र सारंग, Verse 97 (भुजंगप्रयात) in मालकस, Verse 98 (बौपचन्द्रसिक) in मिश्रजोगी and Verse 99 (हरिणी) in मध्यमावती (Carnatic style). All these were rendered beautifully and concisely by the artistes who participated and I am indeed grateful to them. Their names have been printed separately in the book. The entire music was complimented on by a majority of the listeners and I thank them all for these eulogies on behalf of the artistes.

A Sanskrit Commentary and an English translation have been added to the text. The commentary is far short of requirements compared to the traditional styles. This was inevitable due to the shortage of printing space. In some other respects however, it is more suggestive. I have added elaborate instructions for a stage director. As the entire play is in verse, an English translation has been printed for the convenience of my patrons. The translation is not, however, meticulously exhaustive and does not seek to explain even the double meanings at various places. Readers must make that extra effort to understand the original in spite of the translation.

Among the listeners, Dr Chhabra of the Department of Archaeology had a number of suggestions to make. Some of them have been implemented while revising the text for the press. But his main objection was to the use of a Puranic allegory for a modern problem. I think the background of a देवासुरसंग्राम is most apt for the topic dealt with, moreover, speeches by common characters could not have had the same effect as those by lofty Gods. Other considerations are more pertinent. It is far better to elevate a type while criticizing its views than to commonize it. Persons in high places could also be better typified in their presentation in the way the theme has been handled. In such matters there will, nevertheless, always be a scope for some difference of opinion. विण्ढे विण्ढे मतिभिन्ना ! I thank Dr Chhabra for the interest taken by him.

If this play is intended to be presented to an audience, suitable masks to indicate the divine beings should be used and the rest of the body should be covered with suitably coloured raiments to obscure the undivinely forms of performers.

Dr Prof M A Karandikar and Dr Prof Mrs Shailaja Karandikar of Delhi University were kind enough to go through the

first manuscript, attend a few rehearsals and make suggestions regarding the production. I am indebted to them

Dr. G. V. Devasthali, M A , Ph. D , of H. P. T. College Nasik has gone through the Manuscript but changes have been introduced after a perusal by him I must thank him for his ready co-operation.

My thanks are due to the Nirnayasagar Press of Bombay for speedy and excellent printing

Lastly,

कैलासेशप्रसादान् मदचनिजननी युद्धकम्पेऽप्यभङ्गा
नित्यं तत्त्वोन्नतेषा जयन्तु नययुता शान्तिनीतिप्रणीतिः ।
चित्ते सीमा प्रतिष्ठां द्विपदभिगमनाद् यात्वर्हिंसायताना-
मोजस्तेजोचिराजं चरितशिथिलता नश्यतां बान्धवानाम् ॥

इति शम् ।

New Delhi, }
14-11-1963 }

S B. Velankar

देहली-आकाशवाण्या 'कैलासकम्पः' - ४-३-१९६३
 भिस्मिता रात्रौ ९-३० कलाकसमये देहली-अ (A) तः
 ध्वनिक्षेपितः । तत्र ये कलाकाराः सहचरा आसन्ते
 प्रवेशानुरूपेणामि ।

निषेदयित्री जनता	}	सरोजिनी प्रधान
धोत्री सरस्वती	}	मुशीला पाटणकर
दाङ्गरः		एस. आर्. कृष्णमूर्ति
बम्बा		लना टिकेकर
कैलासः		अच्युत जोगळेकर
नाशाङ्कः		माधव पारधी
स्वर्गज्ञा		उत्तरा बाबकर
गणेशः		मामा वाळिधे
देवेन्द्रः		बाळकृष्ण कंरीकर
शची		सुमन थोरकर

लेखकः दादासाहेब घेलणकर
 निर्मात्री सुधा घेलणकर

कैलासकम्पः

[निवेदयितु-प्रस्तावना ।

चीनसेनाभिः अभिगतेषु भारतेषु कथं कैलासः कम्पितः, तत्र निवासिभिः
किं कृतं, इदमन देहली-आकाशवाणी-पुरस्कृते कैलामकम्पे निदर्श्यते । सर्वे
वयं ईश्वराशा एव इति यदि अस्मिन् रूपके केचन निम्नप्रतिबिम्बं पश्येयुः
तत् स्वामाविष्मेव । न तु अन देवदर्शने कथित् मनुजः चित्रितः ।

चीनाभियानकथनं प्रथमाङ्कलेखे
तेषां परागतिरितो गदित्वा द्वितीये ।
शान्तिप्रबन्धयत्नं विवृतं तृतीये
श्रीरामसूरिनमनं प्रियभारतानाम् ॥]

१

निवेदयित्री

श्रीरामं दशशीर्षदानववधे लङ्काजये युञ्जती
कंसादे रिपुमण्डलस्य ह्वने श्रीबालकृष्णाश्रया ।
सत्कर्मप्रयत्ने दुरात्ममयने देवावतारैर्वृता
धन्या भारतभूरशान्तिविलये दीप्ता यशोमालया ॥ १ ॥

॥ श्री ॥

गौरवोद्गारहाराय गुग्गर्वप्रहारिणे
गीर्वाण्णाग्निरायाय हरये गुरवे नमः ॥

प्रथमोऽङ्कः ।

स्वातन्त्र्यपञ्चदशवर्षसूतौ हितायां
कैलासकम्पनकरे विहृते खलानाम् ।
क्रोधानले च जनिते ज्वलिते जनानां
उद्भाविते प्रलयिते—

श्रीत्री

किमभूत्

निवेदयित्री

छण्डम् ॥ २ ॥

जनता

जय जय गिरिजाविलास
नन्दिवहन हिमनिवास ॥
गङ्गाश्रितजटाशूढ
परिसेवितकालकूट
दानवारिसमरसुभट
पाहि नोऽत्र चन्द्रहास ॥ ३ ॥
शङ्करः (जागरित्वा)

उमे कोलाहलं कोऽयमकाले कर्तुमुद्यतः ।
को नु वा ताण्डवे देवि कैलासेऽत्र प्रवर्तते ॥ ४ ॥

उमा

मूर्खं नेदं भवेन्नाथ प्रलयः प्रतिभाति मे ।

कैलासमाग्रक्षोर्भावोऽणुषाहिमाद्रिवरशिखरम् ।
कम्पहरा रसगुणिनी दीक्षागुटिका निबन्धेयम् ॥

कम्पहरा प्रारम्भ्यते । श्रीराममिति । भूपरागं प्रयोक्तव्योऽत्र । शार्दूलविकीर्णितम् । अग्निर्दहनं
भारतभूमिर्देशवतातानवल्ग्वत इत्यभिप्रायेण चीनारमर्णेऽपि जनास्तार्गेव अर्द्धं प्रायः भाग्यैर्युरिति
व्यञ्ज्यते । श्रीराम्येन मङ्गलाचरणम् । कविनामाप्यत्र सूच्यते ॥ १ ॥ स्वासच्छेदेति । वसन्तदिलका ।
प्रतिवरणं पठने स्तोत्राऽधिग्राहिकं प्रदर्शनीया । श्रीस्वरो मीलुष्यष्टायुलोऽनुष । शोकद्वयानन्तरं
नाटकं प्रारम्भ्यते । श्लोकद्वयमिदं नान्दीप्रस्तावादिपरम् ॥ २ ॥ जय जयेति । शङ्कराणाम् एवमाप्य
मयोलम्बी । शङ्करो ध्यानमिद्राशून्यः । गानारम्भेण पार्वती संवस्तमुद्रा । एवं इदं प्रेरकैः । जनता न
रत्नगरतरेत् । पात्रैर्देवताभासनिर्मित्यै देवतामुखवगुष्ठने शरीरान्वभागस्य विविधवर्णयैः पिधानं
प्राङ्गीकार्यम् ॥ ३ ॥ उमे इति । यावन्नने न समाप्तं तावदन्तरेव शङ्करोक्तिः । नानं सगदि सनाप्यम-

कैलासकम्पः ।

शङ्करः (सास्यं)

प्रभवेत्प्रलयस्यापि विना मां न च कश्चन ॥ ५ ॥

उमा

सीनासुरैः समारब्धः समरः सह भारतैः ।

महपुत्रतटाद् भूमिं हेमनीं प्रविशन्ति ते ॥ ६ ॥

कैलासः (सहसा प्रविश्य)

हिमपर्वतजामातर, कैलासः प्रणमाम्यहम् ।

प्रापतां प्रापतां देव मोचेच्चइयामि धूर्जटे ॥ ७ ॥

शङ्करः

स्वस्ति ते वत्स कैलास समाशसिहि किं न्विदम् ।

उमाभ्रातुः कुतो भीतिर्हिमराजात्मजस्य ते ॥ ८ ॥

कैलासः

न ज्ञातो भयहेतुर्मे सम्यक् स प्रत्यंकर ।

मामुत्प्राप्तं समूलान् प्रयतन्ते तु केचन ॥ ९ ॥

शङ्करः

हमे के हि स्वनाशाय कालमक्ष्याः समुधताः ।

कम्पयन्ते कथं वामी कैलासं शङ्करालयम् ॥ १० ॥

कैलासः

पाहि मां भगवन् रुद्र भवन्तं शरणागतः ।

शशाङ्कः (सहसा प्रविष्टः)

भवन्मूर्ध्नि महद्देव न स्थितिः संभवेद्वितः ॥ ११ ॥

उमा

शशाङ्क सुचिरं लब्ध्वा हरमूर्ध्नि पदं न्विदम् ।

इदानीं सहसान्यत्र भवता कुत्र गम्यते ॥ १२ ॥

पूर्णमेव ॥ ४ ॥ ५ ॥ सीनेति । देवामुराणा युद्धस्य पार्श्वभूमिरूपयोञ्जिता । सीनासुराश्चीनारातिः । हेमनीं भूमिं सुवर्णभूमिं भावानिति यावत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वस्तीति । कैलास उमाभ्राता हिमालयसुत इति कल्पितः कविना ॥ ८ ॥ न ज्ञात इति । अननुभूतकम्पः कैलासः प्रलयमाशङ्कते ॥ ९ ॥ १० ॥ पाहि मामिति । सर्वे शिवाश्रितारुहता इति प्रदर्श्य मारवीयानां मनोव्यथाऽनुभाव्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

शशाङ्कः (कृष्णाविष्टः)

भवानि, दुर्गे, हिमराजकन्ये,
पडास्यमावर् नटराजकान्ते ।
तनुः कलामात्रमिता भदीया
न राजते दैत्यचमूविधूता ॥ १३ ॥

शङ्करः

अभयं ते निशानाथ स्वीयतां मम मस्तके ।
भवता आहूया दृष्टा द्रष्टव्याश्च पुनः पुनः ॥ १४ ॥

स्वर्गङ्गा सहसा (प्रविश्य)

सगरतनयशुद्धौ स्वर्गतो भूमिमार्गे
स्खलनभयलवोऽपि प्रादुरासीत् मे यत् ।
कथमयं तनुकम्पो जायते नूतनोऽयं
न च तनु सहते मामद्य शीर्षांशुचूडः ॥ १५ ॥

शङ्करः

चन्द्रमौलिजटागुदाख्यावयेत्त्वां न कश्चन ।
मम्दाकिनि प्रवहतात् पयसो पावनं पुनः ॥ १६ ॥
आहूयतां मम सुतः कनीयात् गणनायकः ।
सर्वैश्च स्वीयतां स्वस्यैरलमत्र विनाङ्कितैः ॥ १७ ॥

सरस्वती

चरणयो रणयोधमहागुरो
धरमते रमतेऽथ सरस्वती ।
विजयतां जयसाण्डनतंकः
समुदितो मुदितो गणनायकः ॥ १८ ॥

भवानि इति । लयेन्द्रवज्र ॥ १३ ॥ १४ ॥ सगर इति । माप्तिनी । स्वर्गोदधःपतन्त्या अपि मार्गे न
रम्यतमासीत् । पुतोऽप्यत्र तनुकम्पोऽयमिति भावः । सगरतनयानां शुष्पपर्वे भगीरथेन स्वर्गङ्गा पृथिव्या-
मानीतेति कथा विस्तृते ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ चरणयोरिति । हुनरिलम्बितम् । द्वितीयदृष्टीभ्यश्चतुर्था-
क्षराणां पञ्चमषष्ठसप्तमस्थानेषु कथाकर्म प्रतिचरणं पुनरुक्त्याऽनुप्रासः । रणयोधमहागुरो धरमते शङ्करः,
सरस्वती चरणयोधरतो रमतेऽनैत्यन्वयः । सरस्वत्या प्रथमं निजनामकथनं ततः शंकरनिजपञ्चने

शङ्करः

वत्स, व्रत्ताः समुद्रिमा आश्रिताः सकला इमे ।
मानसे जीवनं क्षुब्धं कैलासोऽपि प्रवेपते ॥ १९ ॥

गणेशः

उद्गावितो रणः सीनैश्चिन्ताक्रान्तश्च वृत्रहा ।
प्रसादं भवतो वाञ्छन्नुपैति जववानितः ॥ २० ॥

उमा

शचीनाथः समायातो नूनमत्याहितं भवेत् ।
भारता तु पुनर्ममा दुस्तरे विपदम्बुधौ ॥ २१ ॥

देवेन्द्रः (प्रविश्य)

कैलासनाथ वन्देऽहं त्रिविष्टपमहापतिः ।
विज्ञातमेव भवतो ममागमनकारणम् ॥ २२ ॥
तत्प्रसीद महाकाल मार्गमादिश भारतान् ।
यया रिपून् पराजित्य सुखिनः सन्तु सज्जनाः ॥ २३ ॥

शची (प्रविश्य)

पिनाकपाणे प्रलयोद्भवः किं
कृतः सपद्येन भवेन भावी ।
मरुद्गणो वा विहरन् प्रमत्तो
जगदिधूर्तिं सुतरां विधत्ते ॥ २४ ॥

गुरुः स्वयं वा स्थिरभावधर्मा
हिमालयो याति महावक्त्रम् ।
शची भवतोऽप्यसुरेन्द्रपत्नी
दयां भयार्ताहमिह प्रयाचे ॥ २५ ॥

कुतो महता सुरनायकस्य
न भारता यावदवासकामाः ।
क एष क्षत्रियं सुवर्णमूर्तिं
निवर्णतां नेतुमहोऽद्य सज्जः ॥ २६ ॥

तपश्च गणेशागमने निरूप्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पिनाकेति । शचीवचनं
त्रिष्टोत्रमुपेन्द्रवज्रः । यदि देवेन्द्रेण सहगता शची तथापि तस्या रजप्रवेगस्तस्या भाषणसमय एव ।
वृष्टमेवेन मनोऽनस्थामेवो व्यज्यते । उदात्तमात्रमनुष्ठुम् । शीघ्रपीरभावमङ्गीकरोत्यशोपेन्द्रवज्र । उद्य-
स्तेन शची भाषणे प्रारम्भे । क्रमेण स्वतनुधत्ता । स्त्रीवशेषेणपराधे पुनः स्वः विचित्रजनः ।

शङ्करः

स्वस्ति ते धीर देवेन्द्र स्वस्थचित्तो भवानघ ।
इन्द्राणि न च ते भीतिः स्थितेऽस्मिन् पार्वतीपते ॥ २७ ॥
विश्वस्थितियशा एष शेषशायी रमापतिः ।
शरणं ते सुराधीश त्रैलोक्यावनकर्मणि ॥ २८ ॥

देवेन्द्रः

दृष्टः पृष्टश्च दुर्गेश श्रीपतिर्मे सदासखः ।

शङ्करः

किमाह भगवान् विष्णुः कथ्यतां भोः शचीपते ॥ २९ ॥

देवेन्द्रः

स आह राजन् मा भैपीरैरावतमलंकुरु ।
गत्वा कैलासशैलेन्द्रं प्रसादय महेश्वरम् ॥ ३० ॥
आपत्काले समुत्थानं महाराष्ट्रस्य सङ्गुणः ।
खड्गं खड्गेन विच्छिन्द्यान्महाराष्ट्रं हि भारताः ॥ ३१ ॥
मलं दास्यति विघ्नेशो भारतेभ्यो रणाङ्गणे ।
लभ्यते च यशोमाली विनेता विपदामिति ॥ ३२ ॥

स्वर्गङ्गा

जनहिते न हि ते विरतिर्हि
विपदि संपदि संगतिरसि ते ।
खदबनादबना अभयस्थिति-
र्बनचरा नच राष्ट्रपुरंदराः ॥ ३३ ॥

शशाङ्कः

पुरारिमुंरारिस्त्रिपुरारिदेव
मिथः संगता आरतरक्षणार्थे ।
उमानायमूर्धन्यव्यानिवासो
समालं, न भीतिर्निषरामिदानीम् ॥ ३४ ॥

द्वितीयोऽङ्कपरार्थः परे करणानिष्टस्वः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सर्वलोकेति । विष्णुनादिष्टे
देवेन्द्रः शङ्करमुपगमः । शङ्करः पुनर्विष्णुशरणत्वमादिशति । महापदशिलानामिव परंपरा ॥ २८ ॥ २९ ॥
॥ ३० ॥ आपत्काल इति । महद् राष्ट्रं महाराष्ट्रम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ जनहितेति । अनुपासः पूर्वोक्तः ।
हृत्पलम्पितम् । आनन्दरुद्धो मन्दस्वरोऽनोद्यार्थः । तत्र रक्षणार्थं विना नगरसंरक्षिनासो वनपरेभ्य
रति भावः । वनचरा एव राष्ट्रनाथे तत्रैव ननु श्रुतिरिति ॥ ३३ ॥ पुरारिरिति । नवीनं इत्यभि-
प्रेक्ष्य

कैलासः

आवेदयामि निजत्वादिमालयाय
वृत्तान्तमेनमधुना नगशेखराय ।
दिक्पाल एव विहितोऽत्र दिशामुदीचीं
रक्षत्यहर्निशमिमां खलु भारतानाम् ॥ ३५ ॥

शङ्करः

सुरेन्द्र वचनं विष्णोः सर्वं भूयादसंशयम् ।
अनुग्रहं ममापीमं वृणीष्व त्रिदशेश्वर ॥ ३६ ॥

देवेन्द्रः

निःशङ्कमनसेदानीं प्रतियामि स्वमन्दिरम् ।
यशोमालिनमायान्तमुत्प्रेक्षेऽहं समाहितः ॥ ३७ ॥

शर्चा

नमामि तात दुर्गेन अनुगृह्या वयं तव ।
स्वगेहमुपयास्यामि निश्चिन्ता भवदाश्रया ॥ ३८ ॥

गणेशः

कोऽयमेयाद् यशोमाली सांपरायपरप्रभुः ।
प्रतितिष्ठति कैलासे गणानामधिपे मयि ॥ ३९ ॥

सरस्वती

द्वयं पवनतः सृतं लघुतुल्यं कृतं सर्वतः
स्थितं द्रुमवनं पतङ्गनिलयं प्ररूढं दृढम् ।
जनो वृत्तभयो मनो विचलितं तनोर्वेपथु-
ररौ श्रुतिमिते सुरी हरिहरौ तु लोकोत्तरौ ॥ ४० ॥

मुमानापमित्युच्यतेऽस्माभिर्वयस्यैः ॥ ३४ ॥ आवेदयामीनि । वसन्ततिलका । उदात्तं पठनम् ।
हिमालयदिक्पालत्वसंदर्भः सहेतुकः । नैषोऽष्टदिक्पालेषु पुराणतः प्रसिद्धः । अयेति द्वाप्तज्ञा ज्ञानन्ति
तमुच्छदिक्पालमिव भारतानाम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कोऽयमिति । गणेशस्य दर्पोक्तिरियम् ।
शक्तिमतमहंकारिणां भारतीयानां प्रतिनिधित्वं गणेशेनाक्षिन्नाटके कृतम् ॥ ३९ ॥ द्रुतमिति । पवनेन
लघु तुल्यं द्रुतं सृतं सर्वतः कृतं भवति । दृढं प्ररूढं तु द्रुमवनं विहगानामालयं तिष्ठति । तद्देव युद्ध-
भारताश्रयणेन जनानां भयवेषू संजयेते । नैनाइरौ हरिहरौ । अतस्ताभ्यामभयदाने क्रियते । पृथ्वी-

जनता

आक्रमणं रिपुणा निदानं
देशबलानां त्रय्यतेजनम् ॥
अनले हवनं विबुधपूजनं
समरे मरणं राष्ट्ररक्षणं
पवनदोलनं कमलजीवनं
भारतवीररणं परदलनम् ॥ ४१ ॥

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

वृत्तम् । सरस्वती त्रिबल्य मंशेषतो वृत्तिनिरूपणं सत्यदर्शनं चास्मिन् रूपके करोति ॥ ४० ॥ आक्रमण-
मिति । हमीररागविनालप्रयुक्तिरत्र । देशे यद्दत्तं तिष्ठति तच्च निदानं रिपोराक्रमणेनैव भवति । पश्यने
दोषेन न बीरजीवनम् । तद् रिपुदलेनैव सिद्धयति ।

प्रथमोऽङ्कितश्चैव शत्रुहृत्ताक्रमणनिरूपणम् । तथा यानि पात्राणि रङ्गभाजि तावदपि प्रयुक्तानि ।
प्रतिपाद्ये भिन्नभाव कश्चिन्नसम्प्रापि रूपे दिग्दर्शितम् । प्राकृतानां रिपोराक्रमणमभिहित्य वा प्रतिक्रिया
वर्तते तापि निर्दिष्टम् । महापदम्पिनानां विप्रकारवमाचरणं युद्धप्रारम्भ आसीदित्यपि जनानुमानं
युज्यते । इति प्रथमोऽङ्कः ॥

२

स्वर्गका

निखिला ध्यापृता हिमभूमिररिणा
जीवन्ति मीता वनचारिहरिणाः ॥
आसा सुराणां यशोमालिबीरे
साक्षान् कुरुते तं वीरसेना ॥ ४२ ॥

राशाङ्कः

गङ्गे गणेशोत्सवेध्वन्तरायो
म दीपावलिभौरतानां मुदे ।
द्विद्योत्सवो नापि संतोषदायी
जनाः संनिमज्जन्ति युद्ध-हृदे ॥ ४३ ॥

स्वर्गका

चित्रेषु तोयो जनानां कुतः स्थाव
भरीणां बलं राष्ट्रसीमप्रदेशे ।
चिन्ता दिवानकमेका ज्वलन्ती
विना रक्षणं सर्वमेतद् वृथा ॥ ४४ ॥

निखिलेति । यमनकन्यागरागद्वयप्रसङ्गप्रयोगः । अयमिष्टमनिरूपणेन द्वितीयाङ्कः प्रारभ्यते ॥ ४२ ॥
गङ्गे इति । मन्दारमाला । चीनाभिरुमणं प्रस्तुतेषु गणेशोत्सवेषु भज्यते इति ज्ञानमेव ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

कैलासः

आकाशयानैर्विचरन्नराति-
निरीक्षते भारतभूमिमार्गम् ।
न्यस्त्यराति प्रखराग्निगोला-
मथोमयास्तान् करवद्विशूलान् ॥ ४५ ॥

गणेशः

वीरा भारतमातुरक्षणपरा सग्रामबागीश्वरा
दैत्यध्वान्तादिवाकरा रिपुयश श्रीहाररात्रिचरा ।
मानावेधिविधायुधोत्कटकरा उत्साहशौर्याकरा
पादाघातनिनादिताद्रिकुहरा एते रणाग्रेसराः ॥ ४६ ॥

शशाङ्कः

जल विधत्तुं रिपुवीररूप
प्रयाति गङ्गाधरभक्तसेना ।
भगीरथ को नु पयोपदेशे
प्रेयान् यश श्रीवरपाणिबन्ध ॥ ४७ ॥

सरस्वती

किरणकारणकान्तिविलोपने
भुवि जने विजने रजनी द्रुता ।
घनतमोनतमोहहत जगद्
नवमुधावसुधाम न भासते ॥ ४८ ॥

आकाशेति । आकाशयानं 'विमानम्' । अथोमया अग्निगोला विविधाकृतिलिकेभ्य क्षिप्यन्ते रणे ।
करवद्विशूल 'हृन्दग्रेनेड' इत्याङ्गलभाषायाम् ॥ ४५ ॥ वीरा इति । शार्ङ्गलविक्रीडितम् । भारतीय
सेनाया रणाग्रेसर्या इदं सौत्साह वर्णनम् । सग्राम एव वाक्कत्या ईश्वरा । ध्वनिप्रमुख संग्रामो पाणिव ।
संग्रामविषये वक्तव्यानामेवेश्वरा बहवोऽस्मरन् । तदपि ध्वन्यते । रात्रिचराश्चौरा । रात्रिचरा दिसाकरा
इति विरोधाभास । नाना बहवो वेधिविधा विधरप्रकारा आलुधानाम् । ते प्रपूर्ति करा वेधाम् ॥
सर्वाणि पद्यानि विनालाप विशिष्टमावदर्शस्वरेण लयमद्भिनानि षट्पत्नीयान्यसिन् नाटके । स्वरोऽपि
दिग्दर्शकेन समुचित उपदेष्टव्य ॥ ४६ ॥ जलमिति । उपजाति । गङ्गाधरेण गङ्गा धर्तव्याऽनो गङ्गाधर-
भक्त्या भारतीयानामिदं सेना रिपुसैन्यगङ्गाजलौघ प्रतिहन्तुं प्रयाति । गङ्गामार्गदर्शने भगीरथस्त्ववश्य ।
स सेनानी योऽख्यत्र य प्रियतरो यद्ग शिव श्रेष्ठ पाणिवध पाणिग्रहणयोग्य ॥ ४७ ॥ किरणेति ।
द्रुतपिम्बितम् । पूर्वोक्त प्राप्त । किरणानामेकमेव कारण सूर्य एवेति शास्त्रज्ञा मन्यन्ते । सूर्यास्ते सर्वे
स्थानेषु भुवि रात्रि-प्रसूना । तमसो घनतया नतमिव मोहहतमिव जगद् दृश्यते । नवमुधारूपिणो वसुनो
द्रव्यस्य धाम स्थानं सुधापरश्चन्द्रमा नापापि भास्ते दृश्यन्ते विराजन्ते । आगामी वसुधाली नेना भगीरथ
यथ द्रव्य । रिपुवीररूपं जन्वयचमोवच । अस्य पचस्य अत्राणाद् द्रुतपिम्बितान्तर्गतलवणान्प्रत्यय ॥ ४८ ॥

गणेशः

न मिलितः किल पर्वणि राहुणा
न मिलितः स च दर्शमरीचिना ।
क्षयमितो निजकर्मविपाकतः
समुदितो न ततः स कलङ्कितः ॥ ४९ ॥

शशाङ्कः

उदरलम्बतया भयभञ्जनो
वदनवक्रतया जनरञ्जनः ।
मदनदाहिसुषो ननु दग्धवान्
वनुजवृन्ददलं गणनापकः ॥ ५० ॥

गणेशः

तापं देहगतं विसोढुमबलो योऽयं सुधांशुद्रुवः
कैलासे वसतिं चकार नियतां मन्दाकिनीसंनिधौ ।
लज्जातप्तमनाः कलङ्किततनुलुप्तो जयागङ्गरे
तेजासौ ननु सिन्दुरासुरजयी वाच्यो गणानां पतिः ॥ ५१ ॥

शशाङ्कः

गङ्गां हृत्वापि द्वापैं गरलहुतवहो यस्य शान्तो न भूतो
दीर्घां धृत्वापि मूर्धन्यलक्ष्मणजटास्तापमुक्तो न योऽभूत् ।
सर्वं हृत्वाम्बरं योऽनधिगतशमनो दहते दहतेऽसौ
त्वक्तातः शम्भुदेवो निजसिरसि विधुं मां निधत्ते गणेश ॥ ५२ ॥

न मिलित इति । हुनविश्वितम् । मरुतलोपमानितं चन्द्रं न गणेशः सहते । युद्धकालेऽपि
महापदस्थितानामनन्तस्फुरद्दो निदिश्यते गणेशनाशाङ्ककृत्यनिरुत्थाप । सर्वजननाशदास्यानं शंकरस्तस्य
मस्तके स्थितश्चन्द्र इति तत्पुत्रगणेशस्यास्य कल्पिता । चन्द्रस्यादर्शने पर्वप्रदणं दर्शकालेऽभावाद्यादिने
मूर्धसंगतिश्चेति द्वे कारणे । अमृतावचनमिदं गणेशस्य ॥ ४९ ॥ उदरेति । हुनविश्वितम् । गणेश-
चोऽस्तमानः शशाङ्क उपहसति । गणेशस्य लम्बोदरत्वं वक्रतुण्डत्वं च प्रसिद्धे । तस्मात् मदनदाहकत्वं न
प्रमिदः । न पुत्रस्तु वनुजसेनादाहे समर्थ इति भावः ॥ ५० ॥ तापमिति । शार्दूलविक्रीडितम् ।
सुधांशुः शीतरश्मिरिति मूर्धैरुच्यते । तस्य तु कल्पाङ्कनापाण्येऽप्यत्र एव । सिन्दुरासुरो जिहो हतश्च
गणपतिनेति पुराणप्रसिद्धकथनम् । तेनास्तावत् कावुः ॥ ५१ ॥ गङ्गामिति । सम्भरा । गङ्गाया जयमि-
दिगम्बरत्वेन च हरस्य तापो न शान्तोऽनोऽनौ चन्द्रमर्मं मूर्धस्थं करोति न पुनश्चन्द्रः स्वनापनिवारणार्थं
मन्दाकिनीमयीं कैलासे तिष्ठतीति प्रतिपादनम् ॥ ५२ ॥ त्वामिति । सम्भरा । गणेशचतुर्थ्यादिने

गणेशः

त्वा दृष्ट्वा चौर्यदोषो मम दुरितहरस्यापि जातोऽग्नं बन्धो
नित्यं कौलीनमास्ते गरलसहभवो मन्यन्ते क्षीरसिन्धो ।
नानाधामानि नित्यं विचरन्ति भरणीरोहिणीरेवतीनां
राहोदैत्यस्य भीत्या क्षयविकलतनु पाण्डुर किं मवीपि ॥ ५३ ॥

शशाङ्कः

विरूपाक्ष यजननमभवन्मृत्तिकापिण्डतले
देवी माता हिमगिरिसुता त्वा मलेनावभार ।
मूर्ध्ना लब्धो भृतगजतनोर्मूपकारोहकस्त्व
शान्ता वाणी भवतु किमहो निष्फले शम्भुगुल्मे ॥ ५४ ॥

उमा (प्रविश्य)

आरुह्य गिरिकूटानि प्रोह्य च महादरी ।
रिपवः पुर आयान्ति कुत्र रक्षादलं निजम् ॥ ५५ ॥

सरस्वती

स्वसेना निःसृता देवि निजगादं गणेश्वर ।
दानवारिविनाशाय ससिद्धा निशितायुधैः ॥ ५६ ॥

शची (प्रविश्य)

आयातो रिपुरपकाररूपः
सजातो नगरजनप्रकोपः ।
न प्राप्तो विजयवशं स नेता
सपातो हतिमतिसंमृतीनाम् ॥ ५७ ॥

भाद्रपदशुक्लतुम्यं नाम चन्द्रानेन चौर्यदोषो जायत इति जनापवादाः । गणेशोऽपि तदगोपभागामीदिति पुराणेषु कथामात्रं । कौलीनं प्रवादः । भरणीरोहिणीरेवतीनक्षत्रनामानि । प्रतिदिनं चन्द्रो नारायणसंयुज्यत इति विज्ञानमेव । पाण्डुर इति दम्भजनन्तरं निश्चिद्विरम्य, निःशरीरीति वचनं मया तु वक्ष्यम् ॥ ५३ ॥ विरूपाक्षमिति । मन्त्राकण्डा । मृत्तिकापिण्डाद् गणेशमेति निश्चिरं पुराणम् । ॥ गिरिना इति श्वेतशरम्य कण्ठम्वते वषाकमुष्मन्परिणयः । तस्य शान्तिः शान्ता वाणीति । शुभार्ता ॥ ५५ ॥ प्रतिद्विमेवम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आयात इति । संज्ञां नरावृत्तं मनत्रयैः । कर्मरूपा 'आत्मनः' एतुष्वेतेषुना । संज्ञां एकभाजाम् ॥ ५७ ॥ जननि इति । इति । पुनरिदं दम्भज्यायाः शची । बहूनां

गणेशः

जननि, पुरभिज्ञाये, वीरे गणाधिपतौ स्थिते
विचलितमनः सेनानाथे कुतः प्रतिपद्यते ।
मम ध्वनतः सर्वे विघ्ना भवेयुरमाविनो
यदि मम पिता मां तत्कार्ये जवेन नियोजयेत् ॥ ५८ ॥

शशाङ्कः

देवासुराणां समराः प्रथिता इतिहासतः ।
ते सर्वे समजायन्त प्रागेव कलिकालतः ॥ ५९ ॥

आजन्मनो मे न रणं सुराणां
नामापि नाके न च दानवानाम् ।
तथापि मां दोषभुजं गणेशः
पिनाकिनाये कुरुते सुतत्ते ॥ ६० ॥

सरस्वती

कथं गणानामधिपो जनानां
विघ्नापनीदः परमार्थकन्दः ।
प्रसादरेखां भुजं चन्द्रलेखां
विलोक्य चित्ते न मुदं विधत्ते ॥ ६१ ॥

उमा

हेरम्भ किमिदं वस्तु कुतो दोषास्वदं दासी ।
दिगन्तकीर्तिरखनौ प्रीतिप्रद्योत एष हि ॥ ६२ ॥

गणेशः

दिगन्तान् भ्रमयो नित्यं दिगन्ता कीर्तिरीदृशी ।
दिगम्बरशिरोवायं धिगम्ब शिशिरोदयम् ॥ ६३ ॥

वाचित्रीरागा, मम पिता नानुगम्यते मम पत्नी नानु गम्यते केन्यादि कर्मणोऽनुरणे कारणम् । तन्निर्दिशितम्
॥ ५८ ॥ ५९ ॥ आजन्मन इति । उपजाति । चन्द्रन्मना सदाशूनसमवादेवा भ्रमराः । न ततो
दानवाः समरेऽभक्तुवन्नि कश्चिदम् । पिनाकी शकर ॥ ६० ॥ कथमिति । उपजाति । प्रथमपद्मिनादये
क्रमेण स्वरोचना ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ दिगन्तानिति । शिशिरोदयमिन्द्रियम् ॥ ६३ ॥ हिमगिरीति । कामदद्या

द्वितीयोऽङ्कः ।

शशाङ्कः

हिमगिरितनये न सहमेतत्
तनयमिममतो निरुन्धि सम्यक् ।
अमृतमधुघटं निगृह्य यामि
प्रसभममरजातिरेतु नाशम् ॥ ६४ ॥

शची

मैवमिन्दो ! सकलहितार्थिभिः
स्थापितोऽसि त्रिनयनमूर्धनि ।
गृहितञ्च क्षयद्वसजीविते
ते मुधाया निधिरभैरवैरः ॥ ६५ ॥

देवेन्द्रः

(सहसा प्रविश्य)

एता तुहिनसंपृता विरचिता रजोवर्षिता
कृता हिमवता रणे निपुणता पराः सारिताः ।
हृता हि रिपुधीरता परिहृता जपे शङ्किता
रुता विबुधनिन्दिताऽरिबलता परावर्जिता ॥ ६६ ॥

उमा

कोऽयं धीरो देवराज प्रपन्नो
येनारातिर्नाशितो ह्रैमवर्षः ।
कोऽयं शूरो यो हिमाक्षं प्रयुञ्जे
देवो यस्तः किञ्चरो वा नरो वा ॥ ६७ ॥

श्री ननरपैः । अमरताहीनममृतं चन्द्रे घटे निक्षिप्तं देवैरेति कथ्यता । निरमितामृतपूर्वैः शशाङ्कः शशीत्यावा
वाञ्छितस्यैव स्यादने ॥ ६४ ॥ मैवमिति । त्रिनयनं त्रिशूलं त्रिशूलः । अमृतममृतं गुणगौरवं यथा
न तद् दानवैरप्यहं भवेत् । न बाणं अपि तद्विनाशयेत्पुनरुद्वेष्टनेऽपि तद्विनाशयेत्ततो हारमूर्धनि ॥ ६५ ॥
एतैः । तुहिनसंपृता हिमारागुणितं रजोवर्षिता रजःकलहृष्टिता मर्षीहृता विरचिता शिला यः ।
हिमवता हिमनिधिपुत्रेण । हिमवदेनेत्येव ध्वनिः । रुता विबुधा गुरनिन्दिता अरिबलता विपुलेन
परावर्जिता । तावन्तः शयनगतावतो यथा अन्ता ॥ ६६ ॥ कोऽयमिति । तावन्ति । ईश्वरः ।

स्वर्गज्ञा

कुण्डो मानुषो यो हिमास्त्रस्य वेत्ता
नराणां भवन्त्यग्निशस्त्राणि नित्यम् ।
शब्दद्वयं भवेदेव लोकातिशायी
कृतं येन वीरायितं युद्धमूमौ ॥ ६८ ॥

देवेन्द्र.

न ज्ञात तन्नाम वीरस्य चावन्
नैव ज्ञात स्थानमद्यापि सत्य ।
यात् इष्टं निर्जितं तैजसेन
धन्यो वीरस्य कालेऽवतार ॥ ६९ ॥

शची

धीर कोऽपि भवानस्तु भवभारतरक्षक ।
कोपस्ते रिपुसहारे जयद्रादाजिसकरे ॥ ७० ॥

शक्र.

(आकाशभाषित)

देवाधीश ! प्रकटितमहा उत्तरस्या दिशाया
देवावास प्रषिततनुर्ध्वं स्थितो देवतात्मा ।
मम ह्येव स्वयमिदमुभावात् एव व्रतस्थो
न्यस्त्युग्र भरतवसुधारक्षणे दक्षिणोऽसौ ॥ ७१ ॥

हिमवृष्टिर्नि ॥ ६७ ॥ कुत इति । मुञ्जप्रयानम् । जगति शस्त्राणां बहिरूपाणि । हिमास्त्रमनोऽति-
भक्त्युत्तमम् ॥ ६८ ॥ न ज्ञातमिति । अस्ति । अतुच्छापाया प्रसिद्धमिदं कचनं यत्तु दृष्टं निर्जितमिति
॥ ६९ ॥ ७० ॥ देवाधीशेति । मन्दाक्रान्ता । प्रकटितं महसेजो येन । देवानामावासो वसति । देवा
हिमालये त्रिविष्टपे निवसन्तीति मन्यते । प्रविनततनुर्निरतुनदेह । देवतात्मा स्वयमपि देव एव । अस्त्युत्त-
रस्या दिशि देवतात्मा हिमालय इति नुमारसमये । विष्णुशिवाभ्यां स्ववचनं समर्थिनं हिमालयकृतिनेति
गृह्यते । हिमवृष्ट्या चीनसेना प्रथममुत्मारिता इति वृत्तपत्रेऽङ्घोषिमासीत् ॥ ७१ ॥ जयत्स्विति ।
अङ्गारामग्निनाम्प्रयोगः । हिमसंहिता हिमालयः । सहिताग्नेन तद्विभाज्यधारेण व्यज्यते । मुरार

द्वितीयोऽङ्कः ।

जनता

जयतु हिमसंहिता ।

विजयिनी यया भारतजनता

घन्या निखिलाः सुभगभारताः ॥

सुखदजीवनैः सदा पूरिताः

हिमशस्त्रैर्वै रिपवो निहताः ॥ ७२ ॥

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

• •

जीवनेर्गङ्गापमुनादिनदीभिः । अथैव युद्धस्य प्रथमवर्तं मनःपत् । भीष्मेण पराजया । अङ्गाणां रागस्य
जगमुदितोऽसौ भीरवपूरकः ॥

न वयं शत्रुभिः कदा अपि वनभीमकृतान्तकैश्चिन्माह्वितमेष । तत्रापि प्रथमभेदे धमिनः
देवराजस्य भेदे रिपुदण्डापात्रेऽप्युप । नैतरीय तु स्त्रीया निर्वीरः ॥

अथ व मंगीराजस्य प्रमुल्लस्य सहस्रं दश रागगुहिराह्वयस्योन्मुक्तमिति । अतो न वरुणात्तं
सर्वपीनं इदमेवैव । त दश स्वरा इतो रागदोः । तत्रापि मदनित्रा प्रमुली । स्वरोद्यमभेदः । अथ
विशेषः रागाद्योऽपि विद्यते विनैव अपरं व । इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

३

स्वर्गज्ञा

चिन्ताकान्ता ।

सीनैः समीरभारतजनता ॥

परे पीडिता जनया न कदा

अहिंसाव्रते रतेषु सदा

न च धलनाया मृता तापदा

तयापि रणनिहिता ॥ ७३ ॥

जगती रमते शस्त्रसंभरे

विनाशाहेनौ हेतिसंकरे

स्पर्धासूयाद्वेषसंबरे

मतिदीपाः शान्ताः ॥ ७४ ॥

चिन्ताकान्तेति । शान्तबुद्ध्यान्वेष्टानि । दरबारविभक्त्यारण्यविभक्त्येवतालप्रयुजित । समरस्व-
प्रथमपर्व समाप्तम् । हेमन्तशिशिरकालेन स्वल्पविरामोऽपि प्रदत्तः । तत्र किं कृतं किं करणीयमिति समालो-
चनावसरोऽधिगतो राष्ट्रेण । परपीडनवर्जमहिंसाजनमनुष्ठीयापि रणप्रसङ्ग इति प्रथमः पाठः पठितव्यः ।
हेतिसंकरो विविधायुधन्यतिक्रमः । मित्रराष्ट्राणां स्पर्धयाऽमृतया द्वेषेण च प्रकाशार्सवरणं जातम् । अनः
सदसद्विवेकी मतिदीपः स्वर्वाष्ट्रेषु निर्वाणः शमितः । आशुपनिधिर्विनाशकरणमित्यरण्यित्वैव तत्संग्रहे
राष्ट्रास्त्यविनियोगो युजते । सुवर्णमूम्यामत्र तु सांप्रतं ददित्वाया दरी वसति । तां दरीं निपूर्य तत्रोपर्युद्धार-
गिरिरपि विरचनीयोऽस्माभिः । अतो नियोजनपूर्वकोपमकार्येषु व्यग्रेष्वसत्सु कुल इव रणमीतिः परिणता

दरिद्रताया दरी वासिता
रचनीया उद्धारपर्वता
रणनीतिरियं कथं परिणता
स्वप्ने जागृतता ॥ ७५ ॥

दिवास्वप्न आसीत् संभूतेः
जागृतौ हि हानं रणरीतेः
अजयतरिपुता नस्तु मन्यते
नैव साजुभूता ॥ ७६ ॥

शशाङ्कः

स्वर्गङ्गे तव बहुषु जीवन्
मा निराशया ध्येयसाधनं
क्षयवृद्धिपरं यदि मे सहनं
जीविते न कटुता ॥ ७७ ॥

स्वर्गङ्गा

विमलजीवने मम न च कटुता
जलशयो मे समृद्धिभर्ता
खलैः सा भवेत् यदि विनाशिता
व्यर्थमहं श्रान्ता ॥ ७८ ॥

शशाङ्कः

विफला न कृतिर्जगज्जीवने
सिन्धूच्छलनमियेन्दुदर्शने
सद्यः सर्वो नियतशासने
मगवान् फलभोक्ता ॥ ७९ ॥

संप्राप्तेऽपि प्राकृतानां ममयविसयः । यथा कश्चित् स्वप्नात् सङ्गतं जागर्ति तथैव ननु जागरिता बन्धं विरोग-
कमणेन । ननु स्वप्नव्यापृता वयमास्म । सत्यम् । दिवास्वप्न आसीदस्माकं संभूतेर्माविधिभवत्स । न निद्रि-
तः । रणरीतिर्हानं विवेकपूर्वमेव । न स्वापराः । यद्यु मृतमनयेक्षितं तदस्मद्विपु-भस्तिस्त्वमेव । मनमसा-
मिर्न नः शत्रुर्नैगत्याम् । अकारणशत्रुणि जायन् एवेति साक्षात्कृतम् । पूर्वज्ञैः प्रणीता मण्डलीनिः प्रतीता ॥
अथ ये नारीषावचमस्मरा अवशस्तु दिग्दर्शकितोष्येनप्याः । विन्दस्मिन् पठनम् । नात्यापा मेधाः ।
काश्चित्पदस्य एव पुनश्चाप्याः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ स्वर्गङ्गे इति । गंभीरध्वनिरत्र प्रयोज्यः
॥ ७७ ॥ विमलेति । जीवने जले जीविते च । निवोत्रनेनानीता समृद्धिर्यदि शुद्धेन सपदि नश्येत् तर्हि
अना व्यर्थं इति निगद्यता न कश्चित्प्रेमान् भजेत् ॥ ७८ ॥ विफलैति । जगज्जीवने परमेष्वपदे जगते

कैलासकम्पः ।

गणेशः

समाप्यते समरो धरायां
प्रणीयते किल शस्त्रसन्धिः ।
सहायतां परराष्ट्रवर्गः
करोति भारतकूष्मं काले ॥ ८० ॥

उमा

शान्तिप्रस्थापनार्थाय केऽभी राष्ट्रप्रशासकाः ।
प्रयतन्ते भूतिमतां श्रेष्ठा भुवि गणाधिप ॥ ८१ ॥

गणेशः

सर्वेषां प्रमुखा नारी सिंहलद्वीपशासिका ।
प्राचीनजगतश्चान्ये शासितारस्तथा सह ॥ ८२ ॥

कैलासः

कथं ज्ञेयं न समरं करिष्यति रिपुः पुनः ।
राजनीतिवृत्तं मैत्रं न सत्यं न च शाश्वतम् ॥ ८३ ॥

गणेशः

प्रवृत्ते युद्धे किं भरतकुलजाः सन्ति विमुखा
न वा तेषां भूमौ भवति विपुला प्रीतिरपि सा ।
सहस्राण्याजीनां विविधकुलजाला मरवरा
अकुर्वन्सदृचे पुनरपि करिष्यन्ति सुतराम् ॥ ८४ ॥

शशाङ्कः

विष्वंसियुद्धैर्न शिवं प्रजानां
त्रित्वापि लोकेश्विरदुःस्वभावाः ।

जीवने व्यवहारे च पदार्थविज्ञानशास्त्रनत्तमिदम् । न किञ्चिन्नश्यत इति । भगवान् परमेश्वरो भाग्यवाञ्छ
॥ ७९ ॥ समाप्यत इति । शस्त्रसन्धिरिति नववृत्तं जन्मरौ । शस्त्रसन्धिरनाक्रमण उभयपक्षमान्यता
स्वशस्त्रान्पर्यन्तम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ सर्वेषामिति । सिंहलद्वीप 'सीलोन' इति भाषायाम् । पुराणेषु
लङ्का । 'सिंहलद्वीपशासिका' इत्यत्र 'श्रीमयी बुद्धन्यायिनी' इत्यपि पाठः संभवति । प्राचीन पुराण पूर्व-
दिग्भिन्नं च ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ प्रवृत्त इति । शिरसिणी ॥ ८४ ॥ विष्वंसीति । उपजातिः । युद्धपरि-

तृतीयोऽङ्कः ।

गणेशः

वर्त्तिकं रणानां परिहारमिच्छन्
व्रजेत् सुवीरः शरणं रिपून्सः ॥ ८५ ॥

शशाङ्कः

शरण्य एको जगतां परेष्ठाः
कुतः शरण्योऽस्त्वपराधवांस्तु ।

गणेशः

कथं ततः शासनमस्य युद्धं
विना विधातुं प्रभवद् भवान्हि ॥ ८६ ॥

देवेन्द्रः

अन्येन चान्यापकृतं न युद्धं
प्रभुः प्रभावी परिहर्तुमत्र ।
तच्छासनं केवलमस्ति सार्व्यं
यथा पुनर्नैव भवेत् थोदुम् ॥ ८७ ॥

शशाङ्कः

पराजितः खेदभरैरपैति
पुनर्विजेतुं कुहते मनीषाम् ।
अभार्षिणस्तस्य कुतो नु शान्ति-
र्वक्ष्येत् कूयेत दिने दिने सः ॥ ८८ ॥

उमा

प्रेमावतारः पुरुषो न लोके
जानाति मारी हृदयोरत्सवं तम् ।
संवर्धनैः सा जगलोऽस्य माता
शूरः स्वशौर्येण नृणां निहन्ता ॥ ८९ ॥

शारमयादा चर्च्यते । अनिच्छयापि युद्धमवश्यं भवत्येव ॥ ८५ ॥ शरण्य इति । उपेन्द्रवज्रा ॥ ८६ ॥
अन्येनेति । उपजानिः । प्रभुरपि परेणान्यायादारम्भमावसितं युद्धं न परिहर्तुं प्रभवति । यत्साधनीयं
तच्छासनमेव । तदपि शासनमेव अविशुद्धं इति यथा नैव पुनर्युद्धपरितामस्तीकुन्यात् । अतोऽदिमावति-
नापि युद्धसम्भवा विधेयैव । अस्मिन् एव क्षमा स्यात् ॥ ८७ ॥ पराजित इति । उपजानिः । तत्रापि
नैव मान्यं यत्पराजितो न पुनर्युद्धमवश्यं भवेत् । अतोऽपमानिमावतारान् मन्यमानस्तत्रिरावृणो यदेवेनेति
मानवस्वभावः ॥ ८८ ॥ प्रेमावतार इति । इन्द्रवज्रा । मानवः पराजितोऽप्येवं पुनः कुरोपगतः ।

सरस्वती

समर्चनं बह्मदैवतस्य
समर्थनं राष्ट्रक्षिप्रप्रणालेः ।
समर्पणं जीवनहोमकुण्डे
समर्जनं भव्यमिहाङ्गनानाम् ॥ ५० ॥

गणेशः

संयोजनं राष्ट्रबलस्य भूत्ये
उद्योजनं बुद्धिबलस्य तत्र ।
नियोजनं शत्रुबलस्य शक्त्या
प्रयोजनं सत्पुरुषायुषोऽङ्गः ॥ ५१ ॥

शची

शुके इमे द्वे शकटस्य चक्रे
चक्रे विधाता चतुरो जगत्याम् ।
गत्यां न तुल्ये तु सहप्रवसि
वासे समासे च मिथोऽमियुक्ते ॥ ५२ ॥

कैलासः

हिमामिविक्तः शिवपादभक्तः
प्रदोपरको गिरिजोक्तिसक्तः ।
कैलासं एष त्रिदशाधिनाथं
कम्पाद्विमुक्तः प्रणतः स्थितोऽत्र ॥ ५३ ॥

अत्रैकित न पुरुषः परमप्रेम आनानि समावरति वा । शूरस्य कृत्यं हत्याप्रकारकमेव । शूरत्वं पुनः पुरुषस्य भूषणम् । सदा सर्वसर्वर्पणं स्वीकृतवान् एव ॥ ८९ ॥ समर्चनमिति । उपेन्द्रवज्रा । बह्मस्य दैवतवत्पूजनं परमप्रेम्णैव नारी कृणुते । क्षिप्रसंगोपव नालानां सम्पत्तीकरणमपि नारीभिरेव क्रियतेऽन्नपानदानादिभिः शुश्रूषया च परमप्रेम्णा । यश्च जीवनहोमोऽविरतः प्रदीप्तस्तस्य कुण्डे नावैव स्वाहुतिं समर्पयति परमप्रेम्णा । भव्यं समर्जनमिदं महाप्राप्तिरित्यं नारीणां ॥ ५० ॥ संयोजनमिति । इन्द्रवज्रा । राष्ट्रबलस्य भूत्यर्थं विमवार्यं संयोजनं यथा राष्ट्रं बलवत् स्यात् । देशस्त्रियस्य बुद्धिबलस्यापि तत्रैवोद्योजनं समुद्यमेन प्रयुक्तिः । शक्त्या प्रभुमन्त्रोत्साहशक्त्या शत्रुना नियमनम् ॥ ५१ ॥ शुके इति । दामयमकानुप्राप्तम् । इमे द्वे नरनार्या सत्सारशकटे शुके चक्रे विधिश्चकार । न ते चक्रे गत्यां तुल्ये । वस्तुतः शकटचक्रे गत्या तुल्ये एव स्तः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

शशाङ्कः

विभूतिगङ्गा रणरङ्गरीतिः

साक्षा विना नो समग्रसङ्गात् ।

भावतेभङ्गैः परतीरवृद्धं

भातज एयाद् गजपुङ्गवत्वम् ॥ ९४ ॥

गणेशः

एका विभूती रिपुनाशरीति-

रन्या पराभूतिरनन्तरातिः ।

उत्साहमूर्तिर्निजकामधूर्ति-

मरातिघातैः सुतरां विभर्ति ॥ ९५ ॥

दैवेन्द्रः

भरिषदा स्याद् बलवत्तरो नः

संघातवान् नास्य रणेपु घातः ।

अन्यैरुपायैः क्रियतां व्यपायो

फलस्य तस्यादिगमनीतिरेवम् ॥ ९६ ॥

शची

विधाता बलानां नियन्ता खलानां

निहन्ता रिपूणां प्रणेता शुभानाम् ।

अनन्तावधिः शान्तितेजाः प्रजानां

विनेता प्रभो कामदां भारतानाम् ॥ ९७ ॥

न पुनरेते । नरनाराणां मित्रमनोमनयः । सहप्रवासे संसारयात्रायाः । यासे निवासे । समासे संयोगे
समाश्लेषे । एवं हे विधिरभियुज्यस्व ॥ ९२ ॥ हिमामिषिक्क इषि । उपजातिः ॥ ९३ ॥ विभूतीति ।
उपजातिः । विभूतिरूपिण्या गङ्गाया रीतिस्तु रणाङ्गणत्वात् । समग्रसङ्ग अवश्यस्त्व । नोचेत् न साक्षाऽपूनेति
यावत् । गङ्गायामाकर्ता भवन्ति जलवस्त्राणि वर्तन्ते ताभिस्तथा यदा मातङ्गो गजः परतीरस्योच्चस्थानं
गच्छति तदैव गजश्रेष्ठत्वमपि याति । न विना विजयं विभूतिर्विभवः ॥ ९४ ॥ पृकेति । उपजातिः ।
रिपुनाशरीतिरेवैका विभूतिः । अन्या पराभूतिरेव । तस्याश्च सकटपरपरा प्राप्नोति । उत्साहमूर्तिः
शत्रुघातैरेव निजेष्ठां पूरयति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ विधातेति । भुवङ्गप्रयातम् । अन्तिमप्रार्थनेतः समारम्भा ।

सरस्वती

भवताद् भवतापभञ्जन
मृतमन्या मुवनेषु भारती ।
जनताञ्जनतां च जीविते
विजयार्थे प्रजयी वजेद् भवान् ॥ ९८ ॥

शङ्करः

अगति सुजनाः श्रद्धावन्तो जयन्ति निजं हितं
निहतदुरिता निष्ठावन्तो वनन्ति जयधियम् ।
सुकृतिकणिका शोभा धत्ते रजोधनविभुषा
तपनकिरणश्रद्धायोगे महेन्द्रशरासनीम् ॥ ९९ ॥

देवेन्द्रः

महादेव नमस्तुभ्यं भवतोपकृता वयम् ।
अस्तु धीरा भरतभूः शान्तिशीला तवाशिषा ॥ १०० ॥

जनता

जयतु भरतभूमिरियं जयतु शान्तता ।
क्षमाशीलिनी भवताजगति धीरता ॥
सपरायदुरितहरं
जनपीडापरिहार
म्यम्बकं नमाम जयतु मातृभूमिसफलता ॥

॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥

समाप्तमिदं कैलासकम्पनाटकम् ।

भवतु । यदा च जनताया मेवेऽजनं प्रयोक्तव्यं विजयार्थं यथा प्रजा शिक्षितां विमुच्य देशकार्यकरी
भवेत्तदा त्वमेवाजनं वेगेन भव ॥ ९८ ॥ जगतीति । हरिणी । मध्यमावतीरागः कर्नाटकसंगीतपद्धत्याः ।
श्रद्धया निष्ठया मुजना निज हितं जयलक्ष्मीं वनन्ति जयन्ति । यथा सुकृतिजलज्ज येन्द्रधनुषी शोभां
धत्ते यदा तस्य तपनकिरणैः श्रद्धया समागमः । रजोविभ्रुतौ चेदं शोभाम्पादनं भवत्येव ॥ ९९ ॥ १०० ॥
जयत्विति । कामोदरागदादरातालप्रयुक्तिः । भरतवाक्यमिदम् ॥ १०१ ॥

इति तृतीयोऽङ्कः ॥

समाप्तं कैलासकम्पनाटकम् ॥

नैषा कृता कम्पहरा प्रतिशब्दार्थबोधिनी ।
कम्प एवानया हार्यः कैलासस्याविरोहणे ॥
भन्दां पदावल्लिं न्यस्यञ्छब्दरत्नवयाहतिः ।
शुद्धभामार्दं वन्देऽहं वन्दारं सिद्धकामनः ॥
कलासै नित्यवासः सुरसरिति रसः श्रेष्ठमस्या समाप्तो
मूर्त्येऽनेन्तो विलामो हनमतितमसो यस्य चन्द्रश्च हासः ।
तं वन्दे नन्दियानं परिकृतवसनं ब्रह्मभायानिदानं
साधूनां संनिधानं दुरितविदलनं देवमायान्नहानम् ॥

— समाप्ता कम्पहरा टीका ! —

Translation
THE QUAKING OF KAILASA:

1

Narrator

Blessed be the land Bhārata, which employs Shree Rāma in destroying the demon with ten heads while conquering Lankā, which resorted to the child Kṛṣṇa in wiping out the ring of enemies headed by Kāṇṣa, which is wooed by incarnations of God in establishing good deeds and eliminating evil beings and which is brilliant with the string of successes after the disturbances are dispelled.

2

When fifteen beneficial years of Independence had elapsed, When the wicked moved ahead causing Kailāsa to shake and when the fire of public anger had been kindled (and) inflamed, when deluge had been manifested—

(Listener)

What happened ?

(Narrator)

Please listen.

(A great storm is raging in the region of the Himālayas.
A prayer from the mass of people is heard)

3

Janatā

Be victorious, oh the grace of Girijā, the rider of Nandī, the dweller in Snow ;

Oh (God !) with moon-laughter, whose knot of hair is the abode of Gaṅgā, who has swallowed the poison, who is a great warrior in the battles against the demon enemies, Protect us here.

4

Śaṅkara

(Awakened)

Umā ! Who is this, prone to making this untimely noise ? Oh Goddess ! who tends to dance the Tāṇḍava here on Kailāsa ?

5

Umā

Lord ! This might not be the dance; this is the deluge, ■ it appears to me.

Śaṅkara

No one indeed can order the deluge without me !

6

Umā

The Sina-demons have commenced ■ war with Bhārata. They are entering the land of gold from the banks of Brahmaputra.

7

Kailāsa

(Entering suddenly)

Oh the Son-in-Law of the Snow Mountain ! I, Kailāsa, pay my homage (to you). Oh God with matted hair on top, please protect, protect, lest I perish

8

Śaṅkara

Child Kailāsa! blessings on you; take courage! What is, this, indeed! Whence can you, the brother of Umā and the Son of Himālaya have fear?

9

Kailāsa

Oh the Maker of Deluge! I have not fully understood this cause of my fear. But some ones are trying to uproot me from top to roots.

10

Śaṅkara

Who are thus indeed getting ready for their destruction when they are already the victims of Time? How indeed dare they shake Kailāsa the abode of Śaṅkara?

11

Kailāsa

Oh Lord Rudra, protect me. I have sought your shelter.

Śaśāṅka

(Entering suddenly)

Mahādeva, I cannot stay on your head hereafter.

12

Umā

Śaśāṅka, having obtained a place for long on the head of Hara, where else would you go all of a sudden?

13

Śaśāṅka

Oh Bhavānī, Durgā, daughter of Himarāja, Mother of Sadāsya wife of the King of Dancers, my body has already been reduced to a phase; it is unbecoming when shaken by the army of demons.

14

Śaṅkara

Have no fear, Lord of the Night ! Please stay on my head.
You have seen wars; and would be seeing (them) again and again.

15

Sawrgaṅgā

(Entering suddenly)

Since even a shred of fear did not manifest in me on the path
to earth from heavens at the purification of the Sons of Sagara, how
is this new shaking of the body born ? Or is it that the God having
the cool-rayed Moon on the head cannot bear me to-day ?

16, 17

Śaṅkara

None would move you from the mass of hair where the Moon
is also on the head. Mandākinī, may your pure water flow again.

May my younger son, the leader of hordes be called. All of
you may stay calmly. Have no doubts now.

18

Saraswatī

Oh, the great teacher of warriors in battle, of supreme intellect,
Saraswatī delights here at your feet. May the dancer of the Victo-
rious Tāṇḍava win; the joyous Gaṇanāyaka has appeared.

19

Śaṅkara

Child, all these proteges are afraid and annoyed. Water in
the lake Mānasa is agitated. Even Kailāsa is shaking.

20

Gaṇeśa

Sinas have started a war and the Killer of Vṛtra, beset with
anxiety, is speedily approaching here, desirous of your favour.

21

Umā

Has the Master of Śachi come? Has something terrible happened indeed? Is Bhārata plunged again in the ocean of difficulties hard to overcome?

22, 23

Devendra

(Entering)

Oh Lord of Kailāsa, I, the great Master of Heavens, bow to you. You already know the cause of my coming.

So, Oh Mahākāla, be gracious; Advise a way to Bhārata, so that defeating the enemies, the good ones will live happily.

24, 25, 26

Śachi

(Entering)

Oh God, with the bow Pināka in his hand! Has the God Bhava created the future deluge, now only? Or is it the horde of his Maruts moving intoxicatedly, creating a world-shake easily?

Or is it the great Himālaya with qualities of steadiness, himself undergoing a fierce quake? I, Śachi, the wife of your protegee Surendra, torn with fear, beg for mercy.

Where is the greatness of the Chief of Gods so long as Bhārata is not satisfied in her desires? Who is this enemy indeed who is prepared to make the land of gold (or good colour) colourless (pale)?

27 28

Śaṅkara

Blessings on you, oh heroic Devendra?

Oh blameless one, be easy in your mind. Oh wife of Indra, while this Lord of Pārvatī is here, you have no fear.

Oh the overlord of Gods, in your duty of protecting the three worlds, this Lord of Rāmā, the one who lies on Śeṣa, and is famed for maintaining the Universe is your resort.

14

Śaṅkara

Have no fear, Lord of the Night ! Please stay on my head.
You have seen wars; and would be seeing (them) again and again.

15

Sawrgaṅgā

(Entering suddenly)

Since even a shred of fear did not manifest in me on the path
to earth from heavens at the purification of the Sons of Sagarā, how
is this new shaking of the body born ? Or is it that the God having
the cool-rayed Moon on the head cannot bear me to-day ?

16, 17

Śaṅkara

None would move you from the mass of hair where the Moon
is also on the head. Mandākinī, may your pure water flow again.

May my younger son, the leader of hordes be called. All of
you may stay calmly. Have no doubts now.

18

Saraswatī

Oh, the great teacher of warriors in battle, of supreme intellect,
Saraswatī delights here at your feet. May the dancer of the Victo-
rious Tāṇḍava win; the joyous Gaṇanāyaka has appeared.

19

Śaṅkara

Child, all these proteges are afraid and annoyed. Water in
the lake Mānasa is agitated. Even Kailāsa is shaking.

20

Ganeśa

Sinas have started a war and the Killer of Vṛtra, beset with
anxiety, is speedily approaching here, desirous of your favour.

21

Umā

Has the Master of Śachi come? Has something terrible happened indeed? Is Bhārata plunged again in the ocean of difficulties hard to overcome?

22, 23

Devendra

(Entering)

Oh Lord of Kailāsa, I, the great Master of Heavens, bow to you. You already know the cause of my coming.

So, Oh Mahākāla, be gracious; Advise a way to Bhārata, so that defeating the enemies, the good ones will live happily.

24, 25, 26

Śachi

(Entering)

Oh God, with the bow Pināka in his hand! Has the God Bhava created the future deluge, now only? Or is it the horde of his Maruts moving intoxicatedly, creating a world-shake easily?

Or is it the great Himālaya with qualities of steadiness, himself undergoing a fierce quake? I, Śachi, the wife of your protege Surendra, torn with fear, beg for mercy.

Where is the greatness of the Chief of Gods so long as Bhārata is not satisfied in her desires? Who is this enemy indeed who is prepared to make the land of gold (or good colour) colourless (pale)?

27 28

Śaṅkara

Blessings on you, oh heroic Devendra? Oh blameless one, be easy in your mind. Oh wife of Indra, while this Lord of Pārvatī is here, you have no fear.

Oh the overlord of Gods, in your duty of protecting the three worlds, this Lord of Ramā, the one who lies on Śeṣa, and is famed for maintaining the Universe is your resort.

29

Devendra

Oh Lord of Durgā ! the Master of Śrī, my everlasting friend has been seen and questioned.

Śaṅkara

Please tell me, Oh Lord of Śachi, what did the divine Visnu say ?

30, 31, 32

Devendra

He said, 'Oh King, have no fear ! ride your Airāvata; go to Kailāsa, the great mountain and beseech the Great Lord.

'It is the virtue of a great nation that it rises up in difficulties, A sword must be smashed by a sword. Bhārata is a great nation.

'The Lord of the Universe will give strength to Bhārata in the battlefield. A leader with string of successes will be available to remove all troubles.'

33

Swargaṅgā

Oh Visnu, you never cease to accomplish the good of the people. Your association is available in prosperity as well as adversity. Fearlessness exists on earth by your protection and hence the barbarians do not destroy the nation and its cities (or do not become the nation's Lords).

34

Śaśāṅka

The Killer of Pura, the Slayer of Mura and the Vanquisher of Tripura have thus mutually united for protecting Bhārata. For me, a residence in the matted hair on the head of Uma's husband is enough. Now there is no fear whatsoever.

35

Kailāsa

I shall now narrate this news to my father Himālaya, the crest of all mountains. He is appointed the protector of the direction and does protect the north direction of Bhārata day and night indeed !

36

Śaṅkara

Oh Lord of Gods? Words of Viṣṇu would undoubtedly come true. Oh Chief of Gods, accept this blessing from me also

37

Devendra

I shall return to my abode without any doubts in my mind now. Desirous of victory, I shall await the arrival of the Victorious one

38

Śachi

Oh father, Lord of Durgā, I bow to you We should be favoured by you Ordered by you, I would return home with all anxiety removed

39

Ganeśa

While I, the Lord of Hordes, am established on Kailāsa, who is this one coming with strings of successes, a great master of war?

40

Sarasvatī

Light grass is driven away, removed by wind and spread everywhere The cluster of trees, the abode of birds, having grown steadfast, stays On hearing of the enemy, people take fright, mind wavers, the body shakes, the Gods Viṣṇu and Śiva are, however, extraordinary

41

Janata

An attack by the enemy is the test of a country's strength. It energises the young

Worship of Gods is by offerings in fire (but) defence of a country is (it needs) death in the battlefield The life of a lotus is to swing in the breeze (but) the fight by Indian heroes crushes the enemy

—First Act Ends

II

42

Swargaṅgā

The entire snowland (land beside Himālayas) has been occupied by the enemy. Deer moving in woods live with fear. Gods have hopes in the hero who is to bring successes; but the Army of the brave does not sight him.

43

Śaśāṅka

Oh Gangā, Gaṇeśa festivals have met with obstacles; the festival of the lights has not been of joy to India; the festival of the Christ was also not delightful. People are submerged in the lake of the battle.

44

Swargaṅgā

How indeed would there be joy in the minds of the people; The army of the enemy is on the borders of their country. Only one burning anxiety continues day and night; (viz) without protection, all this is in vain.

45

Kailāsa

Enemy is moving through air carriers, scrutinizing the way to the land, Bhārata. Enemy is throwing heavy steel-clad canon balls and handgrenades.

46

Ganeśa

Here are our Warriors moving forward in the battlefield, intent on protecting mother Bhārata, Lords of the Speech in the form of fighting, Suns destroying the darkness of the demons, thieves stealing the necklace of the splendour of success from the enemy, having their hands full with various piercing weapons, stores of energy and bravery, and whose steps are resounding in the mountain caves

47

Śaśanka

Here goes the army of the devotees of the God, holding Gangā, to hold up the waters in the form of enemy soldiers. Where is Bhagratha to advise on the path, the one who can hold the beautiful hand of the Goddess of Victory being very dear to her?

48

Saraswatī

When the splendour of the Sun (the cause of rays) is faded, night has run over the Earth in inhabited and secluded places (alike). The world is weighed down by dense darkness and is hampered by insensitiveness the abode of wealth in the form of fresh nectar (the Moon) (to revive the world) does not appear

49

Ganeśa

He (The Moon) has not been swallowed today due to full-moon day by the demon Rahu. Nor has he gone with the Sun on the no moon day. As a result of his own actions he has wasted away. Hence he, the soiled one has not risen

50

Sasanka

The leader of the hordes did the son of the one who burnt Madana the one who seeks to destroy fear by the length of his belly and who amuses people by his crooked mouth, indeed burn out the army of demon groups?

51

Ganeśa

He, who calls himself possessed of the rays of nectar, but is powerless to bear the burning in his own body, found a fixed abode on Kailāsa near Mandākinī. His mind burning with shame and his body beset with impurity, he hides himself in the caverns of the matted hair. Should he talk thus to the leader of the groups, the Victor of the Demon Sindur?

52

Śaśāṅka

Your father, the God Śaṁbhu, whose burning by poison could not be quelled even by placing Gaṅgā on the head, who could not get rid of his burning heat even by wearing long thick matted hair on head, who gets no relief even after removing all garments, but is burning and burning, it is he, Oh Ganeśa, who keeps me, the Moon, on his head!

53

Ganeśa

Oh brother, even I, the remover of difficulties, was accused of theft by seeing you; the scandal that you were born along with poison during the churning of the Milk Ocean is everlasting; you visit various abodes at night such as of Bharanī, Rohinī, Revatī, etc. Your body is consumptive and pale because of the fear of the demon Rāhu. What should you talk indeed!

54

Śaśāṅka

It is well-known that you were born from a ball of clay. Your mother Goddess, the daughter of the Snow Mountain, filled you with dirt. You obtained a head from a dead elephant. You ride a rodent. But let speech rest. What is the use of fruitless word-bushes!

55

Umā

(Entering)

...ing the peaks of Mountains, crossing great valleys,
rushing forward. Where is our defence force?

56

Saraswati

Oh Goddess, the Lord of hordes said "Equipped with sharpened weapons for destroying the demon foe, our Army has marched forth".

57

Śachī

(Entering)

The enemy has approached Assam; people in the cities are agitated; But we have not had the leader for victory who would be lots of courage and wisdom fused together.

58

Ganeśa

Oh mother ! (and) Oh wife of the destroyer of Pura, when this warrior, the chief of the hordes, is standing here, why should mind waver about the leader of the army? All calamities will cease to exist by my word, if only my father would speedily employ me in that cause !

59-60

Śaśanka

Battles between Gods and Demons are known only from history. They all took place long before the Kali era

Since I was born Gods have not fought There is no trace of demons either, in the heavens Yet, oh wife of the wielder of Pinaka, this, Ganeśa, your Son, blames me

61

Saraswati

How is it that the Chief of the hordes, the remover of obstacles for people, the root of salvation, does not rejoice at the sight of the digit of the Moon, the streak of benignity ?

62

Uma

Heramba, child, what is this? How is the Moon to blame ? He is indeed the light of Love famed in all corners of the earth

63

Gaṇesa

Since he always wanders through the corners of the world, so his fame is thus in the corners of the world. Mother, fie upon this cold riser staying on the head of him who has directions as his clothing.

64

Śaśāṅka

Oh daughter of the snow mountain, this is unbearable. Hence control this son of yours properly. I shall (otherwise) take this pot of the sweet nectar and go. Let the tribe of Gods manifestly go to ruins.

65

Śachī

Not so, Moon; you have been placed on the head of the Three-eyed one by well-wishers of all; and the great gods have hidden the treasure of nectar in your being, bitten with emaciation.

66

Devendra

(Entering Suddenly)

Showers of particles of dust covered with snow have been held and rained by one with snow who has displayed cleverness in battle; enemies have been pushed; enemies' courage has been vanquished; doubts about victory have been dispelled; the widespread army of the enemies disliked by Gods has been turned back.

67

Umā

Oh Lord of Gods, who is this hero who on arrival has destroyed the enemy by showers of snow? Who is this brave one who employs the snow-missile? Is he a God, a Yakṣa, a Kinnara or a Man?

68

Swargaṅgā

How can he be human who knows the snow-missile? Men's weapons are always of Fire. He must necessarily be superhuman who has done this heroic deed on the battlefield!

69

Devendia

The name of that hero is not yet known, nor is his abode known so far The luminous one Came, Saw and Conquered. Blessed is that hero, he has descended in time

70

Śachi

Oh Hero, the protector of New Bhārata, you may be anyone Let your anger win in the confusion of the battle for destroying enemies

71

Śaukara

(From the sky)

Oh Lord of Gods, this father of Uma, steadfast in his Vow, whose lustre is manifested, who is the abode of Gods, whose body is extensive, whose self is deified and who is stationed in the north, himself has thrown the disastrous snow-missile, He is watchful in defending the Land of Bharata

72

Janata

May the Mass of Snow be victorious, through whom the people of Bhārata are successful The beautiful Bharata is all blessed The people have ever been filled with happy life Enemies have been killed by shower of snow arrows

— End of Act II —

III

73-74-75-76

Swargangā

Careworn are the people of Bhārata due to war with Sinas. Never have others been troubled by her; she has always been interested in the vow of nonviolence. The troublesome scripture of power is not accepted by her; even then, she is forced to the battlefield.

The world delights in piles of armaments, multitudes of weapons, the means of destruction; under the cover of competition, jealousy and hatred, the lights of intelligence are suppressed. (Here) the valley of poverty is located. On it mountains of progress have to be constructed. Whence is this development of counsel of war? This is awakening from a dream.

We were daydreaming about prosperity. We had consciously abandoned the practice of war. But the enemylessness, believed to be ours, is not experienced indeed.

77

Śaśāṅka

Oh Swargangā! May your water (life) flow (carry on). No Goal is attained through despair. Even though I suffer decrease and increase (in phases), in my life there is no bitterness.

78

Swarganga

There is no bitterness in my pure life (water) My mass of waters nourish prosperity If the wicked ones destroy it, all my toils are in vain

79

Śaśanka

In the Universal life (or with the Creator of the world) no action is in vain, just as the rising of the ocean at the sight of the moon (is not in vain) Every one is ready for the destined commands The Lord (or the one with fortune) will enjoy the fruit

80

Ganesa

(Abruptly entering)

The war on earth is at an end A truce is indeed being established Foreign nations are coming to the aid of Bharata in its adversity

81

Uma

(Entering)

Oh Lord of hordes, who are these rulers of nations, excellent among the intelligent who are striving on earth for establishing peace?

82

Ganeśa

The prominent among all is the lady, administering the island of Ceylon With her are other rulers of the old (or eastern) world

83

Kailasa

How is it to be known that enemy will not start fighting again? Political alliance is neither genuine nor permanent.

87

84

Ganeśa

When war starts, do the descendents of Bharata's tribes shy away? Or do they have no ample love for their Land? Great men of various families have fought here thousands of battles, in the same way, they will indeed fight them even again

85

Śasanka

Destructive battles do not make for welfare of the people Even after winning, people suffer grief for long

Ganesa

Then should the good warrior submit to the enemy if he desires to avoid wars?

86

Śasanka

The transcendent Lord of the Worlds is the only one to whom one should submit How can one submit to the offender?

Ganesa

How would you then be able to subdue him without fighting indeed?

87

Devendia

When another one starts an unjust fight the Lord cannot avoid it here, only punishing him is to be urged it so that he will not strive for a fight again

88

Śasanka

The defeated one goes away full of smarting he then again hankers after victory How can he have peace when he is unforgiving? Day by day he is burning grieving

88

89

Uma

Man is not the love incarnate in this world That delight of heart, (only) a woman knows She is the mother of this world by rearing it The brave one only kills human beings by his bravery

90

Saraswati

Worshipping the loved one as a deity, strengthening the line of children of the nation, sacrificing at the altar of Life-fire, these are great achievements of women

91

Ganesa

Mustering the resources of the nation in the cause of prosperity, yoking all the intellectual power towards the same end controlling the inimical powers by ability there is the goal of a good man's life

92

Sachi

These are the two wheels attached to the chariot as fashioned in the world by the clever Creator They are not equal in their gait even then he engages them together in a common journey, in one residence in embrace

93

Kailasa

Sprinkled with snow, devotee at Siva's foot, red by evening rays, attached to all words of command by Ganga, this kailasa freed from his shaking, stands in obeisance to you Oh Chief of Gods

94

Sasanka

The Ganga of prosperity has the way of a battlefield It is not complete without an occasion for fight. An elephant may become the great among elephants by breaking the vortices and reaching the other high bank (of Ganga)

95

Ganesa

There is only one prosperity which goes the way of destroying the enemy. The other one is defeat and makes for subsequent troubles. One full of energy quite well fulfills his desires by killing the enemy.

96

Devendra

When the enemy is more powerful than we and in larger numbers, he would not be killed by battles. It is the first principle that by other means his strength should be reduced.

97

Sachi

Oh Lord, May an educator of Bhārata be born who will create strength, control the wicked, vanquish the enemies, initiate wellbeing and who will last for an indefinite period by his quiet lustre for the people.

98

Saraswati

Oh Bhava, the remover of troubles, may this language bring greatness to the worlds. For the sake of success in life, you speedily be the ointment in peoples eyes.

99

Śankara

Those good people who have faith secure their benefit, those with faith destroy all obstacles and win over the splendour of victory. Even a little good deed, like a drop of water though harassed by cloud of dust, displays the beauty of a rainbow when it is combined with faith in the form of Sun's rays.

90

100

Devendra

Oh Great God, bow to you. We have been obliged to you
By your blessings, may the brave land of Bharata have peace as
its creed.

101

Janatā

May this land of Bharata be victorious. May peace win.
may heroism be forgiving in the world.

Let us bow down to the three-eyed one who removes the
obstacle of war and avoids all grief of the people.

May the fruition of the Motherland succeed.

— End of Act III —

कैलासकम्पान्तर्गत- सूक्तिसंग्रहः

- १ आपत्काले समुत्थानं महाराष्ट्रस्य सद्गुणः ।
खड्गं खड्गे । विच्छिन्नयान् महाराष्ट्रं हि भारताः ॥
- २ जनहिते न हि ते विरतिर्हरे
विपदि संपदि संगतिरस्ति ते ।
त्वद्वपनादवना अभयस्थिति-
बैनचरा न च राष्ट्रतुरैदराः ॥
- ३ कृतं पवनतः स्रुतं लघुतृणं कृतं सर्वतः
स्थितं ह्रस्वनं पञ्चनिलयं प्रसृतं दृढम् ॥
- ४ आक्रमणं रिपुणा निदानं
देशबलानां तरणतेजनम् ।
अनले हवनं विबुधपूजनं
समरे मरणं राष्ट्ररक्षणम् ॥
- ५ विना रक्षणं सर्वमेतद्धृषा ।
- ६ किरणकारणहान्तिविन्दीपने
भुवि जने विजने रजनी हृता ।
धनतमो न तमो हृदतं जगन्
नवसुपावगुधाम न भासते ॥

- ७ यातं दृष्टं निर्जितं तैजसेन ।
 ८ जगती रमते शस्त्रसमरे
 विनाशहेतौ हेतिसकरे
 स्पर्धासूयाद्वेषसवरे
 मतिवीपाः शान्ताः ॥
- ९ मा निराशया ध्येयसाधनम् ।
 १० विफला न कृतिर्जगज्जीवने
 सिन्धूच्छलनमिवेन्दुदर्शने
 सज्ज सर्वो नियतशासने
 भगवान् फलभोक्ता ॥
- ११ राजनीतिवृत्तं मैत्रं न सत्यं न च शाश्वतम् ।
 १२ विष्वसियुदैर्न शिव प्रजानां
 जिवापि लोकाधिरदुःखभाज ।
 १३ अन्येन चान्यायकृतं न युद्धं
 प्रभु प्रभावी परिहर्तुमश्र ।
 १४ पराजितं खेदभरैरपैति
 पुनर्विजेतुं कुरुते मनीषाम् ।
 अमर्षिणस्तस्य कुतो नु शान्ति-
 र्दत्तेन दूयेत दिने दिने स ॥
- १५ स्वधर्मे सा (स्त्री) जगतोऽस्य माता
 शूर स्वशीर्षेण मृणां निहन्ता ॥
 १६ समर्चनं वन्द्यैवतस्य
 समर्पनं राष्ट्रशिशुप्रणाले ।
 समर्पणं जीवनहोमकुण्डे
 समर्जनं अव्यमिहाङ्गनानाम् ॥
- १७ संयोजनं राष्ट्रबलस्य भूत्यै
 उद्योगनं बुद्धिबलस्य तत्र ।
 नियोजनं शत्रुबलस्य शक्त्या
 प्रयोजनं सत्पुरुषायुगेऽद ॥

- १८ शुक्ल इमे द्वे शकटस्य चक्रे
चक्रे विधाता चतुरो जगत्याम् ।
गत्यां न तुल्ये तु सहप्रवासे
वासे समासे च मिथोऽभियुक्ते ॥
- १९ विभूतिगङ्गा रणरङ्गरीतिः
साक्षा विना नो समरप्रसङ्गात् ।
आवर्तभङ्गैः परतीरशृङ्गं
मातङ्ग एयाद् गजपुङ्गवत्वम् ॥
- २० एका विभूती रिपुनाशरीति-
रन्या पराभूतिरनन्तरार्तिः ।
उत्साहमूर्तिर्निजकाममूर्ति-
मरातिघातैः सुतरां विभर्ति ॥
- २१ जगति सुजनाः श्रद्धावन्तो जयन्ति निजं हितं
निहतदुरिता निष्ठावन्तो वनन्ति जयधियम् ।
सुकृतिः कृष्णः शोभां धत्ते रजोधनविभुता
तपनकिरणश्रद्धायोगे महेन्द्रशरासनीम् ॥
- २२ क्षमाशीलिनी भवताजगति वीरता ॥

स्वा त न्न्य ल क्ष्मीः ।

**A Radio Play
in Three Acts**

S B. Velankar

Swatantrya-Lakshmee

गौरवोद्धारहाराय गुरुगर्भप्रहारिणे ।

गीर्वाणवाग्निहाराय हरये गुरवे नमः ॥

This play depicts an important episode in the life of the renowned Ranee of Jhansi during the battle of Independence in 1857. Her life is a glorious chapter in the annals of Indian History and it offers an inspiring illustration what every man and woman can hope to do for the country during an emergency.

Ranee Laxmi of Jhansi came from the Tambe family of Wai, an ancient place of learning in Maharashtra, on the bank of River Krishna, in the lap of the Western Ghats. Her father, Moropant, was staying at Varanasi, where his daughter Manu (a short form for Manikarnika) passed her childhood, playing in the sands of the river Ganga. Even at a very early age, she showed great prowess in gymnastics, riding, the use of arms and learning. She was married to Raja Gangadhar Pant Newalkar of Jhansi, who was advanced in years and had lost his first wife. A son was born to Ranee Laxmi, as she was named after marriage, but he died soon after the birth. In 1854, when the Ranee was about 25 years of age, her husband died. Before his death, however, he had adopted a son, Damodar, about 7 years old. Lord Dalhousie refused to recognise the adoption and ordered the annexation of the State of Jhansi. The queen tried her best to retain the reins of the State with her, for her adopted prince, and never agreed to this annexation. Even the temple of Mahalaxmi could not receive its grants though guaranteed by the State. When the War of Indian Independence started and the Ranee began to show her independence, a few neighbouring States such as Datia, Pithan and Orchha, attacked her possessions. She defeated them all, but events went out of her control when her Army decided to join the rebellion. The English General attacked the Fort of Jhansi and after

severe fighting for several days captured the same, but the Ranee had in the meantime, by her bravery and cunning, made good her escape in male attire to join the Army of the Peshwas at Kalpi

This, in brief, is the background and the story from which the play is woven. The Ranee of Jhansi, her father Moropant, Ladhi the queen of orchha are historical characters. Others, namely Chetan, the Queen's companion, Manamalla, the Queen's tutor in warfare, Tanachandi her chief-in-arms and her family priest are imaginary characters. Others, such as her Minister, her Commander-in-Chief etc. did exist. Certain other references in the play would be understood by the readers of the epic of 1857. Marnalana, for instance, was a celebrated buttress of the Jhansi Fort and Ghana-Garjan was the name of the famous cannon at the disposal of the Fort.

All the three acts take place in Jhansi. The first takes place on a morning in about October 1856, the second, on a morning in June 1857, and the third takes place the same evening.

The play has been written so as to suit the stage and could be rendered by the students in about an hour's time as a good pastime.

A little music has been used to enhance the tension in the play but once the play starts, the music pieces are necessarily short, even abrupt. The following rags (modes) have been used: जीवनपुरी (verse 1), हेस (3, 4) बागेशरी (6), दुर्गा (8, 9) रागेश्री (13, 14) तिलककामोद (15) आनन्दभैरव (20, 21, 22) भीमपलामी (23) देसकार (26) and भैरवी (35). In addition, the वसन्ततिलका in the प्रस्तावना is recited in सोढी.

Verse 2 is a special type of the ballad which prevailed in the courts of Maratha rulers.

Verses 3, 4, 8, 9, 13, 14 and 23 are in the दोहा metre common in the North. Similarly Vv 24, 25 are in the प्राकृत माल metre known as चन्द्रकला.

For other Verses, traditional classical metres such as शमभर (1) उपेन्द्रवज्र (5, 18) मालिनी (6) द्रुतविलम्बित (7) वैतालिक (11) दिग्विजयी (12, 16), शालिनी (17) अनुष्टुप् (19, 30, 32, 33, 34) सार्वभौमिकीदित (27) मन्दारान्त (29) हरिणी (31) are used. Verse 10 is in an unusual metre with 'तमज' as its गण (groupings) with 12 letters per line. Verse 28 is another unusual metre with 'तजज' गण (10 letters). I am naming these as सेवा and शास्त्री from their first words for facility of reference.

I have been told that I am particularly successful in my easy handling of metres old and new alike I thank these admirers for the compliment and the affection behind it

Since I began to have my plays produced on the A I R, many listeners have written letters of appreciation for the music in Sanskrit, as they expressed it Since I propose to deal with this topic elsewhere at length, I can only thank them at this stage

I am also thankful to the artists who successfully participated in the broadcast The script differs at places from the recording by the A I R,

Dr prof M A Karandikar and Dr prof Mrs. Karandikar of Delhi University went through my manuscript and made many useful suggestions I am sincerely obliged to them

Lastly,

भीमावृक्षितिरक्षणे क्षतिरपि क्षान्त्या यया लक्षिता
राष्ट्रैः स्याय यया स्वकायचिलयो धैर्यप्ररूपो वृत्तः ।
मर्यादामबलापि दर्शितवती त्यागस्य या देवता
साऽध्यात्ता हृदयानि देशजनुपां स्वातन्त्र्यलक्ष्मीरिदं ॥

New Delhi, }
8-1-64

S B Velankar

स्वातन्त्र्यलक्ष्मीः देहली-आकाशवाणी-द्वारा ३-६-१९६३
दिने ध्वनिज्ञेपिता । तत्र ये कलाकाराः सहायास्तेऽमी ।

चारणः

निचेद्विप्री
धेन्नवती

}

राज्ञीपिता मोरोपन्तः

शस्त्रविद्याचार्यो मानमलः

कलाविशारदा तानचण्डी

शांसीराज्ञी लक्ष्मी

भमाख्यः

सेनापतिः

पुरोहितो विष्णुभट्टः

ओरछाराज्ञी लट्टी

नायिकासखी चेतना

गोखले

सुशीला पाटणकर

योगेश्वर कृष्ण शास्त्री

मधुर शास्त्री

मुमन बोरकर

उमा भार्या

राजगुप्त राजीव

सुरेश शास्त्री

दिनेश्वर शास्त्री

मुमन बोरकर

सरोजिनी प्रधान

लेखकः

दिग्दर्शकः

}

दादासाहेब घेलणकर

स्वातन्त्र्यलक्ष्मीः ।

१

निवेदयित्र्याः प्रस्तावना ।

स्वतन्त्रताया घेया हवने
रणभेरीणा मन्त्रघोषणे
कालपुरोहितविहितयाजने
समर्पिता निजतनुसमिधः

मैर्वारिवरैस्तेषां गणने
शासीराज्ञीलक्ष्मीम्मरणे
उन्नत शिरः सजले नयने
स्फुरति च बाहुर्निरायुधः

केवललक्ष्मणा ! ध्रुवा तारका
नरवीराणां मार्गदीपिका
चण्डत तदीयं चरितं रसिका
श्रीरामवचः प्रियसुहृदः ॥]

प्रथमोऽङ्कः ।

(नान्दी)

(जीवनपुरी)

स्वातन्त्र्यं जीवनाब्धौ प्रवहति तरणी रक्षितुं दुर्घटेयं
ध्वान्ते स्वार्थान्धताक्ते ह्युतिभृततरणी राष्ट्रसंदीपनाय ।
स्वातन्त्र्येष्टाध्वरेऽवः समरहुतवहे सादरं संप्रदत्ता
पञ्चप्राणाहुतिर्यैः स्मितश्रुतवदनैरस्तु तेभ्यो नमो नः ॥ १ ॥

(चारणः)

(पोद्गडा)

रोहिणी रक्ततारका चन्द्रमदनिका मणैः^१ कर्णिका
जाह्नवीवरङ्गायतीर्णा
भारताः सन्ति परैर्दीर्णा
जनाशाः शतधा प्रतिशीर्णाः ॥
उपरते कृपापादपे परिहृतातपे गङ्गाधरनृपे
भवति श्रांसीपुरी विवर्णा
गह्वनलक्ष्मीर्नु तवोऽपर्णा
दामोदरे स्नेहपूर्णा ॥

ऋजुतया विनतिपत्रं वत्र प्रेषितं
श्रांसीनियासिकल्याणं परिषिन्तितं
दामोदरनृपतायाः प्रथनं याचितं
प्रतिकूलमारुते सृते तरी वेपते वीरमीक्षते
वहति लहरीविहवा क्षीणा
त्रुटिततन्त्रा विरसा वीणा
जीवने न पुनः रममाणा ॥ २ ॥

१ A ballad- a Style Common at Maratha court.

२ मणिसिद्धा was the maiden name of the heroine.

स्वातन्त्र्यलक्ष्मी ।

(वेद्यवती प्रविशति । तस्या भाषणेनान्तिमधरणोऽर्धोक्त एवाक्षिप्यते ।)

वेद्यवती—समाप्यता मितपनमिदं चारण । अत्र राज्ञीतात सुप्रमते समायाभागच्छति ।

(निष्क्रान्तधारण । मोरोपन्त प्रविशति ।)

मोरोपन्तः—(प्रविश्य) वेद्यवति,—

वेद्यवती—(प्रणमति) नमो देवीताताय । आज्ञापयतु मयान् ।

मोरोपन्तः—ननु राज्ञी सुखं सुप्रमती देवी ।

वेद्यवती—जानात्येव मयान् न साप्रत निद्रानुग्रहः स्वामिन्यामिति । निशि प्रहरमानं गयनमप्यास्ते । (विग्रेक्य) अयमायाति देव्याः शस्त्राभ्यासं व्यवस्थाप्याचार्यो मानमह ।

मानमहः—(प्रविश्य) अभिवाद्ये तात ।

मोरोपन्तः—स्वस्ति भवते । मानमह, ननु परिपूर्णो देव्या दैनदिन शस्त्राभ्यासोऽद्य ।

मानमहः—(सहर्षं) किं कथयेय तात । साक्षाद्दशमुजा महिषासुरमर्दिनीय देवी शस्त्रसधाने प्रतिभाति । न श्रान्तिर्न वैकल्य, केवलं शस्त्रदीक्षाया मनस एकाग्रत्वम् ।

(कलाचार्या तानचण्डी गाननिरता मृत्यन्तीव प्रविशति ।)

तानचण्डी—

(देस, त्रिताल)

मेघघटा गगनाद्विगता उदिता दिनशोभा

चञ्चलविद्युद्विलोपिता रचिता रविणा भा ॥ ३ ॥

कमलपरिमलैर्मल्लुगुल्लना मधुलुब्धा भ्रमराः

तानचण्डिकागाने हि तथा सुधाप्रिया अमराः ॥ ४ ॥

मोरोपन्तः—कुत एतावान् हर्षस्तानचण्डिके ।

३ Name of the queen's husband, the ruling prince of Jhansi. He died in 1854 A D

४ वनश्रीनिष्पन्ना जाता । तथा गहना लक्ष्मी पार्वती तु जाना तपस्विनी । अपर्णा पानतीत्यमर ।

५ दामोदर was the adopted son who was the heir apparent.

तानचण्डी—(विस्मय) अञ्जलिं बध्नामि स्वामिन् । अब प्रदोषसमये संगीतसभा-
मागमिष्यति देवी ।

मोरोपन्तः—केनेदं निवेदितम् ।

तानचण्डी—महासचिवेन देव्याः सन्देशो निरूपितः ।

मोरोपन्तः—(सगद्गदस्वरं) प्रसन्नः प्रभुः प्रतिभाति । कचिद्वर्षत्रयघृतं वैराग्यं विमुच्य
मम कन्या श्लासीदेवी—

राज्ञी—(प्रविश्य) अभिवादयेतात् । ननु प्रकृतिस्यो भवान् ।

मोरोपन्तः—चिरं जीव वत्से । शतायुषी भव । तव स्वास्थ्यमेवास्माकमपि । (हृष्टस्वरेण
सकौतुकं) श्रुतमद्य सायं संगीतसभा संपत्स्यति इति ।

राज्ञी—प्रासादस्थितानां मनोरञ्जनाय प्रजानां च विनोदनाय किञ्चिदेवमाचरणीयमेव ।

नृपस्य दुःखेऽपि दिने दिने स्यात्

प्रधानहेतुर्जनताहितं तत् ।

प्रजाप्रमोदान् नृपतेः प्रभुत्वं

स्वराष्ट्रमुद्धर्तुमपारदुःखान् ॥ ५ ॥

चेतना—(प्रविश्य प्रणम्य च सविनयं)

(बागेश्वरी दादा)

जयतु जयतु देवी लोकसंग्रामलक्ष्मीः

विभलसलिलसिन्धुः श्रेष्ठसारस्वतानाम् ।

महिषदनुजनाशे शूलधाराधरेयं

जयतु विजितलक्ष्मीः स्वर्गदुर्गावतारा ॥ ६ ॥

राज्ञी—(सस्मितं समार्द्रं) किं वृत्तं चेतने ।

स्वातन्त्र्यलक्ष्मी ।

चेतना — सेनापतिना दूतः प्रेषितः ।

राक्षी — किं निवेदयति स दूतः ।

चेतना — दतियाराज्येश्वरोऽसृच्छत्रुः संजातः ।

राक्षी — (सोन्धं) ततस्ततः ।

चेतना — (साकूतं) पराजितः स सेनया नः ।

राक्षी — प्रियं नः । प्रदेहीदं पूर्णपात्रं दूताय ।

चेतना — यदाशापयति देवी ।

मोरोपन्तः — (इतश्चरः) प्रतिहतममङ्गलं देवेन ।

मानमल्लः — अस्मत्सेना शौर्येऽद्वितीयैः ।

अमात्यः — (प्रविश्य)

रुधिररक्तगतासुरिपूजिता

न शशिनाधिगताप्यकलङ्किता ।

विजयतां ध्वजरङ्गविमर्दिका

धवलता जयकीर्तिपताकिता ॥ ७ ॥

राक्षी — किमभिनयं संभूतं सचिवश्रेष्ठ ।

अमात्यः — पिहारीश्वरेणास्मत्प्रदेशेऽतिक्रान्तम् ।

राक्षी — तर्हि विहितं भवता ।

अमात्यः — (सोत्रास) पराजित एषः ।

मोरोपन्तः — तदेव प्रथमं कथयितव्यं सचिवश्रेष्ठ ।

राक्षी — केनोपदिष्टमिदं मधुरवचनम् ।

अमात्यः — अधुनैव गुप्तप्रणिधिः प्रत्यागतः ।

राक्षी — इदं तस्मै पारितोषिकं दीयताम् ।

६ रुधिरं रक्ता मलाम्बो रिपवस्तैरञ्जिता धवलता रक्तवत् । शशिनापि निष्कलङ्काऽनभिगता धवलता । आरुह्य ध्वजरङ्गस्तस्य विमर्दिका धवलता । जयस्य कीर्त्या पताकाया सिना यशसो धवलता विनयनाम् ।

तानचण्डी -

(दुर्गा, द्रुतत्रितालः)

झांसीलक्ष्मीरतिशेते राजराजलक्ष्मीगुरुतां
सा कोशे वद्धा नियता लभते न कदा प्रकाशिताम् ॥ ८ ॥

करात्करमियं नृत्यन्ती दीपयति निजां स्वतन्त्रतां
सुवर्णवसुधाम्बुजस्थिता सौरभजयिनी विवर्धिताम् ॥ ९ ॥

मानमल्लः - भवती केवलं शब्दसंपदं विकिरति ।

तानचण्डी - न तदपि भवतः ।

राक्षी - विष्णुमहः पुरोहित आहूयताम् ।

चेन्नवती - यथाज्ञापयति देवी । (निष्क्रान्ता ।)

मोरोपन्तः - सौभाग्यपूर्णोऽयं दिवसः ।

विष्णुमहः - (प्रविश्य, साज्जलिः)

सेवा भवचरणयोर्मयार्जिता

भाग्येन देवि महताऽत्र जन्मनि ।

आज्ञाप्यतां द्रुतमिदं मनीषितं

धन्योऽस्तु किंकरकृतेरयं जनः ॥ १० ॥

राक्षी - विष्णुमह, अस्मद्विजयनिमित्तमनुष्ठानविशेषं महालक्ष्मीदेवीमन्दिरे व्यवस्थापयतु मयान् ।

विष्णुमहः - (साधर्व) महालक्ष्मीमन्दिरे ?

राक्षी - आम् । तदेव कुलगर्तं मन्दिरं पुनरेवादरणीयम् । दिवं गते नाथे नास्माभि-
स्तत्रावहितं दूरान्तरमिति ।

विष्णुमट्टः—(साभिप्रायं) अवधारये । (सवाप्सखरं)

विबुधा विजयप्रभाविणो
वितरेयुर्भवतीपदे शुभम् ।

सकला सफलास्तु कामना

ननु देवं त्वनुकूलतां व्रजेत् ॥ ११ ॥

सेनापतिः—(प्रविश्य) देवि, भवदाशीर्यचसा विजयं संपाद्य चरणायलीनः सेनापतिरयं
यन्दते ।

राक्षी—(प्रमत्ता) स्वागतं ते सेनापते । श्रुतमस्माभिर्देतियाधीशनिर्दलनं पिहारीशपरि-
हारादि च ।

सेनापतिः—ततोऽप्यधिकतरं आवयितुं स्वयमेवात्रोपस्थितोऽहम् ।

राक्षी—(सौलुब्धं) किमेतदधिकतरम् ।

सेनापतिः—ओरछाराज्ञी श्रीमती लढी पराजिता पाशबद्धा । उपायनत्वेन चानीताऽनेन
दासेन ।

राक्षी—(चिन्तया) सेनापते,

न सेनानायेन प्रकटमयमन्यापि विजिता

न वैपा कृच्छ्राणामनुभवतु लेशं किल लढी ।

न पुष्पं यत्पूजाविधिसमुचितं म्लानिविहतं

भवेत्पादाघातैरपचितमहो भूमिपतितम् ॥ १२ ॥

कुत्र वर्तते सा, ओरछाशासिका ।

सेनापतिः—द्वारि तिष्ठति ।

राक्षी—सत्वरं प्रवेशयत्वेनां भवान् ।

सेनापतिः—यथाज्ञापयति देवी । (निष्क्रान्तः ।)

मानमल्लः—कियन्महदिदं हृदयौदार्यम् ।

तानचण्डी—

(रागेश्री, केरवा)

न वारिणा निर्वाणा रविकिरणाः, कीर्णाः
सुरधनुषा वरजनुषा भान्ति विभापूर्णाः ॥ १३ ॥

पराजयेऽप्यनादरो नाधिगतो रिपुणा
स्वागतमातिध्यमहो प्रियभगिनीप्रेम्णा ॥ १४ ॥

चेतना—

(तिलककामोद, क्षपताल)

वारिदानैर्नदी संवृण्णिततोपिका ।
अनिललहरी तथा श्रान्तविश्रामिका ।
पीडितालोकने तापहरणार्थिता ।
रीतिरेषा सतां संतता स्वीकृता ॥ १५ ॥

(सेनापतिर्लङ्घी प्रवेशयति ।)

सेनापतिः—ओरछामहिषि, इयमत्र वर्ततेऽस्माकं देवी । तत्प्रविशतु भवती ।

लढी—नाहमिदानीं राज्ञी खल्वोरछाभूमीनाम् । केवलं बन्धनगता प्राकृताहं नारी ।

राक्षी—मैवम् । न भवत्या सह वौरछाप्रजया सह वा नो वैरम् । उपविश्यतामत्र भवती ।

लढी—न वयं ॥ भवत्पक्षपातिन्यः ।

राक्षी—मैवं भगिनि । परचक्राभिगते भारतवर्षे जनानामेक एव पक्षः—भारतीयः ।

रिपव एवान्यपक्षीयाः । न भवत्यपि ननु वान्छति संस्कृतिमाङ्गलिके भारतवर्षे
परदेशीयाः स्वामिनः स्युरिति ।

लढी—तत्किं विधातुं समीहते ज्ञांसीराज्ञी ।

राक्षी-परकीयनिष्प्रसन्नयेव । किमन्यत् ।

स्वराज्यं हि श्रेयः शतगुणितमसञ्जनहितं
मुराज्यं न प्रेयः परविहितमत्युत्तममपि ।
शिशुः पादाभ्यां स स्तलितगतिरप्यत्र चलितः
स्वपङ्क्तुत्वं जह्यात्, न तु परमुजासीनमनुजः ॥ १६ ॥

लक्ष्मी-कुत एतावद्दलमम्बद्विधानम् ।

राक्षी-कथं ननु ।

सर्वे वीरा भारतानां सुरक्षां
दास्यात् कृच्छ्रात् कर्तुमुत्कण्ठितास्ते ।
तेषां मत्स्यः केवलं शूरधुर्यो
यस्तान् धत्तुं वीरभावे क्षमः स्यात् ॥ १७ ॥

लक्ष्मी-मयतु तत् । मामधिकृत्य किं मनीषितं भवत्या ।

राक्षी-ओरछासिंहासेन पुनरधिष्ठापनम् । (सगद्गदं) प्रार्थये च भारतमाग्यविधातारं यद्
भवत्यपि भारतसंरक्षणे समर्था स्यादिति ।

लक्ष्मी-तत्किमप्युत्कं प्रदेयं मया भवत्यै ।

राक्षी-कस्य शुल्कम् ।

लक्ष्मी-विमोचनमूल्यम् ।

राक्षी-न हि न हि । अहमिव भवती भारतभूभागस्य शासिका । भारतरक्षणार्थं भवती
यतेतैव । तत्र कुतः शुल्कम् ।

सुवर्णभूमेस्तनयाः समानाः
प्रियाः सदैवं सकला जनन्याः ।
कथं कुतः कोऽपि ददातु शुल्कं
रिपोर्विघाते जितमेव देयम् ॥ १८ ॥

लक्ष्मी-(भावपूर्णा) श्रुतमासीद् भवन्महानुभावत्वम् । इदानीं च तत् प्रत्यक्षीकृतम्
धन्याऽस्मि । मयापि भवत्साहाय्ये बद्धपरिकस्त्वमङ्गीक्रियते ।

राक्षी-प्रियं नः । चेतने—

चेतना-आज्ञापयतु देवी ।

राक्षी—महान् हरिद्राकुंकुमसमारोहः सायं विरच्यताम् । तत्र लढीदेवीं संमान्य तस्या राज्ये सबहुमानं प्रेषयिष्यामि । एहि भगिनि ।

चेन्नचती—(प्रविश्य) देवि कश्चिद् दूत आगतः । तेनायमानीतः सन्देशः । (लेखमर्पयति ।)

राक्षी—(गृहीत्वा) तात पठ्यतामयं सन्देशः । (तस्य तमर्पयति । स तमुद्घाटयति ।)
केनास्ति ननु प्रेषितः ।

मोरोपन्तः—शासको विज्ञापयति । (पठति ।) सर्वाः प्रजाः सैनिकाश्चास्माज्जिघासन्ति ।
अतो शासीराज्यं स्वाधीनं धार्यता देव्या । नैतदस्माभिः शासमधुना । इति ।

राक्षी—(कुब्धा)

पुरैवोक्तं मया सर्वं प्रतिजाने पुनश्च तत् ।

‘मेरी’ झांसी नहीं दूंगी’ कुतस्तत्प्रतिधारणम् ॥ १९ ॥

एहि देवि ।

(चेतनावर्जं सर्वे यथाक्रमं निष्क्रान्ताः)

चेतना—(परागच्छन्ती देवीं साभिमानं वीक्ष्य)

(आनन्दभैरव, केरवा)

तेजसा नवोदिता याति दुर्गदेवता ॥

दीनसज्जने दया

दुर्जनैस्तु दुर्जया

तप्तशीतरश्मिता सर्वथात्र संहिता ॥ २० ॥

शस्त्रशास्त्रपाटवे

गर्वहीनगौरवे

निस्तुला समाहिता जयति मूर्तचारुता ॥ २१ ॥

शासनं तु बाधितं

स्यान्न दैवसाधितं

अस्तु दीर्घजीविता लोकरञ्जने रता ॥ २२ ॥

(निष्क्रान्ताः ।)

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

७ हिंदीभाषायामिदं प्रसिद्धा राक्ष्या उक्तिः । गीर्वाणभाषाया ‘ज्ञानी मे नैव दास्यामि’ इत्यर्थः ।
मूलवचनं रक्षिणं नाट्यपरिणतैः ।

२

(मानमल्लो गहिः प्रासादं प्रविशति । तानचण्डी तमनुपच्छति ।)

तानचण्डी—रे मानमल्ल, किं मदान्धद्विषवत् परिक्रमसे ।

मानमल्लः—भवती भीतोलूकीवन्न रात्रावपि स्वरोच्चारणे प्रभवति ।

तानचण्डी—नायं कालः संगीतोच्चारणस्य ।

मानमल्लः—अत एव मादशानामवसरः ।

तानचण्डी—शशुसेनाभिः परिवेष्टितोऽसौ झांसीदुर्गः । तत्र किं करिष्यति भवतः पुष्टदेहः ।

मानमल्लः—यदि लोहगोलैः प्राकारभित्तिविवरं प्रादुर्भवेत् तर्हि तत् पिघातुं पर्याप्तोऽयं देहः । किं नु भवती करिष्यति ।

तानचण्डी—अहम्? अहमबला किं करिष्यामि । अहमुच्चैरारविष्यामि मृतो मानमल्ल इति ।

मानमल्लः—तेन किं लप्ससे ।

तानचण्डी—मादशानामवशिष्टानां परित्राणे देव्यवहिततरा स्थास्यति ।

मानमल्लः—कुतोऽधुना परित्राणम् । शस्त्रसंभारोऽपि क्षीणः ।

चेत्रवती—(प्रविश्य समयं) कुत्र वर्तते देवी मानमल्ल ।

मानमल्लः—नाहं जाने चेत्रवती ।

चेत्रवती—तत्किं शस्त्रशालां नागताद्य प्रभाते देवी ।

मानमल्लः—न द्वागता ।

चेत्रवती — अपि जानासि किञ्चित् तानचण्डि ।

तानचण्डी — न हि चेत्रवती । नाहमपि जाने ।

चेत्रवती — हा दैवहृतक ।

चेतना (शीघ्रं प्रविश्य) किं संभूतं चेत्रवति ।

चेत्रवती — अपि जानाति भवती कुत्र वर्तते देवीति ।

मोरोपन्तः — (प्रविश्य) राज्ञौ प्रासादमपि नागता देवी । दिवा युद्धं चरित्वा निशि
भगदुर्गप्रतिरचनं कर्मकारैः कारयन्ती स्थिता । न भुक्तम् । न सुप्तम् ।

चेतना — तात प्रसीदतु भवान् । सहस्राणां धारयित्री देवी यद्येवं निजदेहमपि
न गणयेत् —

तानचण्डी — इदमेव महता चरितम् ।

(भीमपलासी-द्वुतत्रितालः) :

शरीरशीर्णत्वं घृणते यस्यनविधाने तरलः

शिशिरे लोकसुखं कुरुते कार्पासो धवलः ॥ २३ ॥

अमात्यः — (प्रविश्य) तात दुस्सरोऽयं दिवसः । देवीरक्षणार्थं कश्चिदुपायविशेषः
प्रयोक्तव्यः ।

मोरोपन्तः — कुत्र वर्तते देवीदानीम् ।

अमात्यः — न मया दृष्टा साऽद्यापि ।

मोरोपन्तः — न राज्ञौ विश्रमार्थं प्रासादमागता । भो ईश, मम पुत्री —

राज्ञी — (प्रविश्य) तात अभिवादये ।

मोरोपन्तः — (स्फुन्दति) चिरं जीव यत्से ।

राज्ञी — (सचिन्ता) किं वृत्तं तात । ननु न स्वस्थचित्तो भवान् । अमात्य, राजमिषज
माहूय तातस्वास्थ्यं प्रथमतोऽवधेयम् ।

मोरोपन्तः — नैवं यत्से । पक्वणं मे जीवनम् । कुतस्तत्र चिन्ता । (मरमेदेन) भवत्या
तु न राज्ञौ विश्रान्तमपि ।

राज्ञी — परमेश्वराधीना मे विश्रान्तिरिति । कश्चिच्चिरविश्रान्तिमपि स शीघ्रं दद्यात् ।

चेतना — (अधीरतया सचिन्तं सकण्ठं) भव देवि ।

राज्ञी — मा मैवीश्वेतने । 'यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ
लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥' इति गीतमेव भगवता ।

अमात्यः—सम्यक्तां देवि मे घाट्यम् । सन्धिसाधने दूताः प्रेषितव्या भवन्ता ।

राज्ञी—किं प्रवीति सचिवश्रेष्ठः । मातृभूमिं मे वीडयद्भिः सह सन्धिः । तस्मादधिपनमपि श्रेयः । 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा मोक्ष्यसे महीम् ।' इति भगवता गीतासु किं साध्यमत्र सन्धिना ।

अमात्यः—यदि मूर्धा जीवेत् तन् मुकुटाञ्जयेद् देवि ।

राज्ञी—अमात्य, झांसीप्रजाभिर्मयि विश्वसितम् । न झांसीपुरी शरणं त्रजेदिति तासामा-
ज्ञापनम् । न तदतिक्रान्तुं प्रमयामि । (अमात्यो निष्क्रान्तः ।)

सेनापतिः—(प्रविश्य) शत्रुभिर्दोहगोलक्षेपणमविरतं समारब्धम् । मामलानप्राकार-
क्षेपां लक्ष्यम् ।

राज्ञी—ततस्ततः ।

सेनापतिः—मामलानप्राकार उच्चशिरा अद्यापि ।

राज्ञी—तद्गच्छतु मवास्तत्रैव । अहमप्यागमिष्यामि ।

चेतना—देवि किञ्चिद्विश्रम्यताम् ।

राज्ञी—कुतोऽधुना विश्रान्तिः ।

चेतना—यदि देवी मद्बचनमनादृत्य पुरतो याति तदिमं देहं पादाघातं हस्तैव तद्विधेयम्
इयमहं मार्गे शये ।

राज्ञी—मैवं चेतने । उत्तिष्ठ । मुहूर्तमात्रं विश्राम्यामि । सेनापते, महती साऽग्निगोल-
प्रक्षेपिका घनगर्जना मामलानरक्षणार्थं स्थापनीया ।

सेनापतिः—यथाज्ञापयति देवी । (निष्क्रान्तः ।)

राज्ञी—मानमह, ननु भुक्त आहारः । नाद्याहं शस्त्रशालामागताऽतः पृच्छामि ।

मानमहः—यावन्न देव्या भोजनं तावन्मयापि वर्जित आहारः ।

राज्ञी—कथं भवादृशानामनृणिनी भवेयं प्रजानां परिजनानां वा । यदि किञ्चिदपि
बलसाहाय्यमधुना लभेय—

लब्दी—(प्रविश्य) देवि, सेनानीस्तात्या टोपे महता सैन्येन सह काल्पीतो झांसी-
संरक्षणार्थमागतः ।

राज्ञी—श्रान्तासि, ओरछामहिपि । कुत आगम्यते कथमिदं ज्ञायते च ।

c A Strong buttress of Jhansi fort.

१ The name of the famous Jhansi Canon gun

१० A town in U. P. famed in 1857 as Peshwa's headquarters

लढी - तस्य सैन्यं दूरतो दृष्ट्वैवाहमत्र प्रियनिवेदनायागता ।

राज्ञी - अपि कुशलिनी भवती ।

लढी - महता प्रयासेन दुर्गान्तःप्रवेशो लब्धः ।

राज्ञी - चेन्नवति, पानमोजनादि दातव्यं लढीदेव्यै विश्रान्तिस्थानं च तदर्थं व्यवस्थाप्यम् ।

लढी - एतावता कालेन महान् समरः प्रवर्तितः स्यात् ।

राज्ञी - चेतने, यदा टोपेवीरो विजयी भूत्वा झांसीं प्रविशति—

विष्णुभट्टः - (प्रविश्य) हताः सो देवि ।

राज्ञी - किमापतितम् ।

विष्णुभट्टः - दैवेन घातिता वयम् ।

अमात्यः - (प्रविश्य) महदपि पेशयासैन्यं घटिकामात्रेणैव परैः पराजितम् ।

सेनापतिः - (प्रविश्य) अयं मे खड्गो देवि । (खड्गं भूसौ तत्पुरतो न्यस्यति ।) नाहमधुना संरक्षणस्य प्रभवामि । सर्वांशां प्रनष्टा ।

राज्ञी - न भेतव्यं सेनापते ।

सेनापतिः - नाहं भीतो देवि । समरे देहपातेन धन्यो भविष्यामि । न पुनर्भवत्सेवा-
मसिञ्जन्मनि फलं प्रभविष्यामीत्यैव मे विषादः ।

राज्ञी - तत्सर्वेऽपि ययं शूरकर्मदृशं विधास्यामो यच्छ्रुत्वा भविष्यत्कालेऽपि जना
विक्रिता भवेयुः ।

अमात्यः - यद्यधुना जीयेम ।

राज्ञी - मृत्युरपि स उज्ज्वलो भविष्यति । किं मृत्योर्भयम् ।

अनलकणो विसृतो भविष्यति भस्मासौ नियतं
मस्यतां तु गमयेत् काननं तदैव धननिचितम् ॥ २४ ॥
सिन्धुवाप्सलिलं प्रावृषा सिन्धुमेव यायात्
निजमार्गे मूर्ध्नि सुजलां सुफलां तु विदध्यात् ॥ २५ ॥

(सर्वे निष्क्रान्ताः ।)

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

३

(पुरुषवेषे राक्षी, चेतना च प्रविशतः ।)

चेतना—देवि,

राक्षी—न हि चेतने । नेतोऽहं देवी । पुरुषवेषः परिहितो मया । न कोऽपि मामिदानीं
प्रत्यभिजानीयात् । न त्वयापि बहुमानः प्रदर्शनीयः । मन्निर्गमनानन्तरं च राक्षी-
वेषेण त्वया स्यात्तव्यम् ।

चेतना—तयापि देवि—

राक्षी—न किञ्चित्तथापीदानीम् । नाहं त्वामेवमुज्जितुमुत्सहे । (मृदुस्वरेण) किं तु
करवाणि ।

चेतना—(सोरसाहं) नाहं भीता देवि ।

(देसङ्कार-झपताल)

भाषितं देवते भाग्यवाणी मता
झाझयेयं सखी स्वामिनी मानिता ॥
जन्मजन्मनि हि मे नित्यदासीव्रतं
दिव्यभवतीपदे मन्यते धन्यता ॥ २६ ॥

तानचण्डी—(प्रविश्य) चेतने कुत्र वर्तते देवी ।

चेतना—किं जातं तानचण्डिके ।

तानचण्डी — उद्धस्तो मामलानदुर्गं शत्रुभिः । तेषां सेना दुर्गान्तं प्रविशति ।

मानमल्ल — (प्रविश्य) हता वयमन्तः शत्रुभिः । देवी सर्वं सरक्षणीया । कुत्र वर्तते सा ।

अमात्य — सर्वं परिजानो बहिः प्रासादं प्रधावति देवीगोपनार्थम् । प्रजाश्च प्रासादप्रमुखम् ।

सेनापति — (प्रविश्य) यावदज्ञाहं जीवस्तिष्ठामि न तावद्देवीमभिमवितुं मनुजं प्रभु ।

चेतना — सर्वे भवन्तो गरजा प्रजा समाश्वासयन्तु । देवी मत्स्वरमागमिष्यति ।

सेनापति — शोभनम् । गच्छाम ।

(देवीचेतनावर्जं सर्वं निष्काता ।)

राक्षी — चेतने, परिधीयता राज्ञीवेप ।

चेतना — यथा देव्याज्ञापयति । (वेपं हस्ते गृहीत्वा) देवतावल्लभपूजानि मैना मेऽमर्यादा मन्यध्वम् ।

(निष्काता ।)

राक्षी —

पुत्रप्रेमभृता प्रजा मयि रता कस्मादकस्माद् हता.

कृच्छ्रे सपतिता अरातिविजिता दास्ये नतास्ये हिताः ।

फा स्यान्मे प्रभुता विनेव जनतामन्यत्र दैन्याभृता

नोत्प्रेक्षे विहता गतिं जनहितामन्या तु मान्या तथा ॥७॥

तथा हि

शासीवसुधा सुरदा सदा

वासेन तु मे दुरिते प्रजाः ।

शक्तोऽत्र न वस्तुमयं जनः

नेदं दृणुते गमनं मनः ॥ २८ ॥

मोरोपन्त — (प्रविश्य) किमयं वीरोऽद्याप्यत्र तिष्ठति ।

राक्षी — आमघ्रेये तात । (प्रणमन्ति ।)

मोरोपन्त — चिरं जीव वत्से विजयस्तु च ।

राज्ञी—न जाने भवन्तं पुनर्दृष्टुं जीवेयं वा न वा ।

यावज्जीवं जनहितपरा नित्यनिःस्वार्थचर्या
शक्ता नासीजनकचरणौ सेवितुं स्वेच्छया यत् ।
राज्ञीस्थाने महति निहिता तात बाला भवद्भिः
क्षन्तव्या सा निज-‘मनु’-सुता लालिता पादलम्बा ॥ २९ ॥

विष्णुभट्टः—(प्रविश्य ।) कोऽयं नवो वीरस्तात ।

मोरोपन्तः—प्रेष्यते स पेशगासंनिधौ स्नासीविमोचनार्थम् । गच्छ रे वीर ।

शुभास्ते सन्तु पन्थानो
वृणीष्व विजयश्रियम् ।
पुनरागमनं वीर,
अस्तु ते जनताहिते ॥ ३० ॥

चेन्नवती—(प्रविश्य) विष्णुभट्ट, देव्याज्ञापयति महालक्ष्मीमन्दिरे ग्रहशान्तिरनुष्ठापनीयेति ।

विष्णुभट्टः—अयमहं निर्गतो देव्याज्ञानुष्ठाने । (निष्क्रान्ता ।)

मोरोपन्तः—वेन्नवति, चेतनाऽऽहूयतामत्र ।

चेन्नवती—यथाज्ञापयति तातः । (निष्क्रान्ता ।)

मोरोपन्तः—न विलम्ब. समुचितः । त्वरता भवती ।

राज्ञी—एहि देवि चेतने । (चेतना प्रविष्टा ।) परिष्वजस्व माम् । सखि, पुनर्मिलनाशया
गच्छामि । तात,

न च यदि बुधास्ते मन्यन्ते पुनर्जननं हितं
न तु मम मनः स्वस्वं भूमिं विलोक्य परार्दिताम् ।
भरतभुवि मे लोकप्रेम्णा पुनर्ननु संभवो
भनतु भवतः कन्यात्वेन प्रसीदतु स प्रभुः ॥ ३१ ॥

(निष्क्रान्ता । नेपथ्ये ‘हर हर महादेव’ ‘अहो हु अकबर’ ‘मारो’ ‘काटो’ ‘वीन
वीन’ इति कोलाहलः ।)

चेतना—गता तात देवता ।

११ ‘मणिकर्ता’ इति नायिकाया नाम्न संक्षिप्तस्मिन् । तस्या नाम्ने तदेव व्यवहृतमाप्ते ।

भग्नो दुर्गो जितं राज्यं परैः पौराः पराजिताः ।

मन्दिरं दूरतो दीर्घं निर्गता तात देवता ॥ ३२ ॥

जगत्यां न गतिं जाने परलोकः कृपापरः ।

जीविते विजयो नात्र पुनर्जन्म प्रजायताम् ॥ ३३ ॥

स्वामिनी सैव तु स्यान्मे मातृभूमिश्च भारताः ।

बलं तु सबलस्यास्तु देशसेवान्नते क्षतिः ॥ ३४ ॥

मोरोपन्तः—तथास्तु ।

सेनापतिः—(सज्जं प्रविश्य) देवि,—

लढी—(सहसा प्रविश्य) देवि स्नासीदुर्गो निर्जितः शत्रुभिः । कथमधुना गतिः ।

मोरोपन्तः—ओरछामहिपि पश्यतु भवती किं दुर्गममितः संपद्यत इति ।

लढी—अस्मद्वीरा दशदिक्षु परसेनामभिपतन्ति ।

अमात्यः—(प्रविश्य) न रिपवो जानन्त्येव कोऽस्मत्पक्षीयः कुत्र वा प्रहर्तव्यमिति ।

सेनापतिः—(अधीरः) तात पश्यतु भवान् । कोऽपि स युवकः परसेनापारं गच्छति ।

साधु रे वीर ।

अमात्यः—कोऽयं रिपुस्तस्य पश्चादर्थं प्रयुङ्क्ते ।

सेनापतिः—हा धिक् । शत्रुणा प्रहारः कृतः—

मोरोपन्तः—परिहृतश्च वीरेण ।

चेतना—गता निर्गता शत्रुपारं देवी दैवेन सुरक्षिता च ।

अमात्यः—देवी ?

सेनापतिः—कुत्र देवी ?

लढी—वा च भवती ?

(टो. इति शब्दशब्दो नेपथ्ये । चेतनाक्रन्दनम् ।)

लढी—प्रहता देवी । त्वरताम् । भिषगाहूयताम् ।

मोरोपन्तः—चेतने किमिदं संभूतम् । हा वत्से । (क्रन्दति ।)

चेतना—किं मे जीवितेन तात । (सहर्षं) तत्र मम जीवितं विजयि भूया गतं शत्रुपारम् । (म्लाना) धन्याहमधुना । (वष्टं) विना स्वामिनी नीरसमिदं जीवनं त्यजामि । देवि श्रणमामि । तात आमन्त्रये । (पतति ।)

स्वातन्त्र्यलक्ष्मीः ।

मोरोपन्तः—गता क्षासीचेतना ।

लढी—जितं देव्या ।

मोरोपन्तः—इदमेव मे प्रार्थितम् ।

(भरतवाक्यम्)

(भैरवी, सप्तताल)

भारतानां जना भ्रातृतायन्धना

दैरिविध्वंसने सन्तु धैर्येन्धनाः ॥ ३५ ॥

संकटोत्तेजिता विजयमदवर्जिता

अनयिनोद्वेजिताः शान्तिनिष्ठाधनाः ॥ ३६ ॥

सगरे वीरता ह्याननिधिलीनता

अस्तु तेषां भृता जीवने चेतना ॥ ३७ ॥

(सर्वे निष्क्रान्ता ।)

॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥

• • •

समाप्तमिदं स्वातन्त्र्यलक्ष्मीनाटकम् ।

खातङ्गयलक्ष्मी-सुभाषितानि ।

- १ प्रजाप्रमोदाच्चपतेः प्रभुत्वम् ।
- २ न पुष्पं यत्पूजाविधिसमुचितं म्लानिविहृतं
भवेत्पादाघातैरपचितमहो भूमिपतितम् ॥
- ३ न वारिणा निर्वाणा रविकिरणाः कीर्णाः
सुरधनुषा वरजनुषा भान्ति विभापूर्णाः ॥
- ४ वारिदानैर्नदी संनृपिततोषिका ।
अनिललहरी तथा श्रान्तविश्रामिना ॥
पीडितालोकने तापहरणार्थिता ।
रीतिरेषा सता संतता स्वीकृता ॥
- ५ स्वराज्यं हि त्रेयः शतगुणितमस्मन्नहितं
सुराज्यं न त्रेयः परविहितमत्युत्तममपि ।
विशुः पादाभ्यां स स्खलितगतिरप्यत्र चलितः
स्वपङ्क्तुर्बलं जघ्नात्, न तु परभुजासीनमनुजः ॥
- ६ सुवर्णभूमेस्तनयाः समानाः प्रियाः सदैवं सरूपा जनन्याः ।
कथं कुतः कोऽपि ददातु शुल्कं रिपोर्विघाते जितमेव देयम् ॥
- ७ शरीरशीर्णं च यृणुते वसनविधाने तरलः
शिशिरे लोकमुखे दुरुते कार्पासो धवलः ॥
- ८ अनलकणो विसृजो भविष्यति भस्मासौ नियतं
भस्मतां तु गमयेत् काननं तदैव धननिश्चितम् ॥
- ९ सिन्धुगण्डसलिलं प्रावृष्या सिन्धुमेव यायात्
निजमार्गे भूमिं मुजलीं मुषलां तु विदध्यात् ॥
- १० भारतानां जना आतृतायन्धनाः ।
परिधिध्वग्ने सन्तु धैर्येन्धनाः ॥
संगरे धीरता ज्ञाननिधिलीनता ।
अस्तु तेषां मृता जीवने चेतना ॥

स्वातन्त्र्यलक्ष्मीपद्यसूचिः ।

पद्यपङ्क्तिः	पृ०	पद्यपङ्क्तिः	पृ०
धनलङ्घनो	११४	यानर्जीव ननहित०	११७
कमलपरिमलै	१०३	यंजीरवरं	१०१
धराङ्गरमिय	१०६	रुधिररक्तगतामु०	१०५
केवलललना	१०१	रोहिणी रक्ततारका	१०२
जगत्ता न गतिं	११८	वारिदानर्नर्दी	१०८
जयतु जयतु देवी	१०८	विबुधा त्रिजयप्रभाविण	१०७
क्षासी लक्ष्मीरतिशेते	१०६	शरीरशीघ्रत्व	११२
क्षासी वसुधा मुखदा	११६	शास्त्रशास्त्रपाठवे	११०
तेजसा नवोदिता	११०	शासन तु बाधित	११०
न च यदि बुधा	११७	शुभास्ते मन्तु पन्यान्	११७
न वारणा निर्माणा	१०८	सुक्रोत्तेजिता	११९
न मेनानायेन	१०७	सुगरे वीरता	११९
नृपस्य दुःखेऽपि	१०४	सर्व वीरा भारतानां	१०९
परानयेऽप्यनादरो	१०८	सिन्धुवाप्यमलिल	११४
पुरप्रेमभृता	११६	सुवर्णभूमेस्तनया	१०९
पुरैवोक्त मया सर्वं	११०	सवा भवभरणयो	१०६
भम्ना दुर्गो जिन राज्य	११८	स्वतन्त्रताया वेशा	१०१
भारतानां जना	११९	स्वराज्य हि श्रेय	१०९
भाषित देवते	११५	स्वातन्त्र्य जीवनाब्धौ	१०२
मेघघटा गगनान्	१०३	म्यामिनी सैव	११८

SOME OPINIONS ON
कालिदासचरितम्

Thank you for sending me a copy of your book Kalidasa-caritam. I read it with interest. It is good to know that people are still writing original compositions in Sanskrit.

Shri S. Radhakrishnan,
New Delhi, January 19-1962

आपण लिहिलेलें सस्कृत नाटक उत्कृष्ट झालेले आहे.

ह. वि. पाटसकर
राजभवन, भोपाळ १७-१०-६२

एतन्नाटकं हृद्यं सजातम् । सुशोभना भाषा सस्कृतभाषायाः प्रसाराय साधनी-
भूता भवेदिति प्रतीयते ।

पं. श्री. दा. सातयलेकर
स्वाध्याय मण्डल, पारडी. १६-६-६२

भवद्भिः प्रेषितः नाट्यग्रन्थः सपरितोषं पठितः । गीर्वाणवाणीसंरक्षणे दत्तेभ्यः
मवाहृशा महोदयाः सर्वेषां सुरभारतीसेवारसज्ञानां साधुनादमर्हन्ति ।

Dr. S. K. De
Calcutta 15-12-61

असामान्या साधारणतः प्रशंसनार्हा निःसंदेहमेवा नाट्यकृतिः । तस्या निपुणं सविधानकं सहजमनोहरा प्रसादयुता लेखनशैली इति गुणद्वयं भूमिष्ठं दृश्यते इति मे मतिः ।

Dr. C. D. Deshmukh
New Delhi

I think it is a fine piece of dramatical literature considered from the points of view of characterisation, dialogue, variety of incidents and the interest that it keeps upto the end.

Dr. B. R. Saxena,
New Delhi, 18-12-63.

This is a work destined to live in modern Sanskrit and I hope the Universities will have it in their courses as a model of modern Sanskrit. I am glad you find to compose such a fine work in Sanskrit and also to get it printed with a nice get up.

Dr. Suryakant,
Varanashi, 19-12-61.

प्रयोगाच्या यशस्वितेचें प्रमुल अथ श्री. भि. वेलणकराच्या प्रासादिक लेखनशैलीला चावे लागेल.

वेसरी. ३१-२-६१

ही कथानकाची शुळणी लेखकाच्या प्रसगनिर्मितीच्या कौशल्याची साक्ष पटवते. या नाटकातील पात्रांचें स्वभावरेखन चांगलें झालेलें आहे. संवादाना अनुकूल अशी प्रासादिक भाषा लेखकानें सर्व ठिकाणीं वापरलेली आहे.

दीपलक्ष्मी जाने. ६२

भाषा पर प्रसन्ना, मनश्च महाकविप्रयोगवाचनावासिता च । तत्र तत्र समुचितानि गीतानि च योजितानि । कालिदासविषयिकासु कल्पनासु प्रगल्भोऽयं प्रयत्नः ।

संस्कृत प्रतिभा, एप्रिल ६१

The strength of the play is in its literary qualities and Velankar is to be congratulated on giving up a Sanskrit that seeks to derive much of its vocabulary from Sanskrit words in actual usage in the living regional languages of India.

Hindusthan Times,
3 May, 1962.

कथावस्त्वपि मनोहारि कल्पनासवद्वितं च ।

पंडित विद्याचिलास मिश्र
गोरखपुर. २५-१०-६२

वेल्लणकरांचें संस्कृत मागेवर चांगले प्रभुत्व आहे. त्यांना संस्कृत श्लोकहिं सहज रचता येतात.

नवभारत. फेब्रु. १९६२

In addition to Sanskrit metres, he has successfully introduced songs in Hindusthani style in many current ragas.

Bhavan's Journal,
14-4-63.

ग्रन्थोऽयं सर्वथा अस्माकं प्रशंसासमर्हति । अस्मिन्नपि युगे शब्दमिः ईदृशीं रचनां संपाद्य संस्कृतसाहित्यस्य सेवा कृता इति महान् मे हर्षः । सरस्वती-सेवया...यस्योऽपि लभ्यत एव ।

दरभङ्गा
२४-१०-६२

श्री. उमेश मिश्र
उपकुलपति का. सि. वि. विद्यालय